

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ.

Перед Бурею

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ.

ЦІНА 35 ЦЕНТІВ.

1930.

ВЯЧЕСЛАВ ВУДЗИНОВСЬКИЙ.

Перед Бурею

ІСТОРИЧНЕ ОНОВІДАННЯ.

ЦІНА 35 ЦЕНТІВ.

1930.

Накладом і друком "Народнього Слова,"
527 Second Avenue -:- Pittsburgh, Pa.

ПОЧАТКАХ 16-сотих років вже уся Україна була під Польщею, з винятком земель Запорожа. Ті землі тяглися по обох боках Дніпра від ріки Бог на заході, по землі донських козаків на сході; від рік Синюха-Вись і Оресп на півночі, до долішнього Дніпра і ріки Берда на півночі. Південним сумежником Запорожа були ріжні, більші й менші татарські орди, що жили з мандрівного скотарства і з рабункових наскоків на сусідні землі. Саме це сусідство татарських добичників було причиною, що польські панні зі своїми міліційними та польськими державними гарнізонами і польськими старостами на Запороже не пхалися. Через татарські наскоки і татарські походи в землі Польщі крізь землі Запорожа, велика фільваркова господарка на Запорожу не виплачувалася. Запороже було заслабо заселене, отже не було кого запрягати в ярмо панщини. На добавок, саме через постійну небезпеку татарських наскоків, весь народ Запорожа був народом лицарським, якого в ярмо панщини не запрягти. Коли ж на Запорожу великофільваркове господарство було неможливе; коли там мож було жити тільки з праці власних рук, полюючи чи ловлячи рибу, то й землі Запорожа були непотрібні польській шляхті, отже й польській державі.

Населення корінного, яке в Чорноморщині жило ще в княжім віці нашої історії, і яке пережило часи татарської влади над Східною Україною, на Запорожу було вже небогато. То були "старинні козаки," про яких казали, що вони живуть на Запорожу із поконвіку. Поза ними, в 16-сотих роках всі Запорожці були збігцями з польської держави, синами збігців, або що найменше їх внуками. Всі Запорожці

жили з польовання, риболовства, диких ічіл; в сторонах захистніших ще й зі скотарства, пасік, та невеликих просторів засіваних збіжжем. Чого їм недоставало, купували, продаючи плоди власного промислу. Також не погорджували промислом добичницьким. Ходили за добичною Татари в християнські землі, то чому ж би християнським Запорожцям не ходити за добичною в землі бісурменські?!

На тій вільній запорожській землі жив старинний козак Софрон Бурлай. З усіх запорожських промислів наймиліщим був йому промисл воєнний на воді. З такими очайдухами як він сам, полював на турецькі галери, наскакував на приморські турецькі оселі. До хати вертав тільки тоді, коли треба було вилізатися з ран. В хаті громадив захоплені скарби, на своєму тілі шрами і діри від турецьких куль і шабель. Раз Турки доїхали йому так, що він, вернувшись з походу, рішився залишити промисл ушкала: свого віку доживати з того, що було заховане в ріжних скриньках. Взяв, тай оженився і став гніздюком. Лише, щоби не нудьгувати, розвів пасіку, деколи полював, деколи ходив на рибу.

Софрон жив так поти, поки не вмерла жінка, поглинаючи йому трьох синів і одну доньку. Банно йому було. Щоби не бандувати, рішився зібрати гурток очайдухів, поліпшити доньку під опікою найстаршого сина Івана, та з обома молодшими синами пуститися ще раз на море. Івана також кортіло. Просив батька, щоби Марту дав Петрови Дубенякови, отже опіка брата вже не буде їй потрібна.

— Люде будуть з мене сміятися — казав — як почують, що молодші брати пішли воювати, а найстарший сидить в хаті і лише зідає добро звойоване батьком. Коли Петро вже й так має взяти Марту,

то нехай бере її зараз, та лишиться дома пильнувати жінки.

Старий не згодився, кажучи:

— Такому, що ще не взяв одної турецької галери, Марті не дам. Доньку старинного Запорожця Дубеняк дістане аж тоді, коли покаже, що й він гідний Запорожеца!

Петро, котрий боявсь, що Маргу готов забрати йому інший, дуже радо бувби згодився на предложення Івана, але ще заки батько дівчини виїхав зі своєю умовою. Тепер йому вже нелічило обстоювати думку Івана, щоби старий і люди не гадали, що він бойтесь походу, та жениться тільки на те, щоби себе счасті від воєнних небезпек.

Сталося так, як хотів старий. Софрон Бурлай взяв Дубеняка, обох молодих синів і з ними шішов на море. Цим разом не поталанило. Гарматна куля з турецької галери розшибла отаманську чайку; море пожерло всіх, що були на чайці, отже й старого Софрона з обома спинами. Судно, котрому отаманував молодий Дубеняк, спаслося. Вернув, але без ніякої добичі, і Марті та Іванови приніс вість, що вони обое вже круглі сироти.

Петро Дубеняк і Марта побралися.

Саме тоді, в 1628 році, старший, чи гетьман українських козаків Польщі провів своє військо крізь Запороже. Він ішов помагати тій татарській партії, котра збунтувалася проти турецької зверхності над Кримом. До Дороніенка пристали майже всі Запорожці. І Дубеняка кортіло йти, бо він весь свій хлопячий і нарубочий вік звікував був у Січи. Натура вовка тягне до ліса, отже і Дубеняка тягло туди, куди тепер ішов кожний лицар Запорожа. Але, годі було, що лиш оженився, лишати молоду жінку без опі-

ки. Він промислив яким би то способом задержати дома Івана і жінку лишити під його опікою її рідного брата. Став вмовляти Івана, що й йому вже пора женитися. Але в жилах молодого Бурлай плила кров старинного Запорожця.

— Тепер війна, — відповідав. — Як з ласки Бога не візьме мене ні шабля, ні куля; ні вода, і повітрє, і я верну вилизуватися з ран, то тоді оженюся.

Петро не сумнівався, що Іван піде до ворожки, бо так робив майже кожний козак, що виряжався в похід. Петро перебіг Івана. Ворожці всунув золоту монету, у подолок верг кашшук тютюну і каже:

— Як до тебе прийде Іван Бурлай, то зроби так, щоби у похід не пішов, а лишився дома.

— Коли він прийде? — ворожка спітала.

— Мабуть завтра, бо нині почвалав по свого походного коня.

— Який той кінь?

— Турецький. Не будьщо. Такі є хиба лише у стайні турецького царя.

— Він добрий іздець?

— Він лише їздець. Ходити не любить і не вміє.

У Непийводи є гарна донька...

— Є дві: Мотря і Ганна. Обі гарні.

— Та обі. Одна старша, друга молодша. Я про ту старшу.

— Старша Мотря. Ну? Що з того, що Мотря старша, та що гарна? Ти вже маєш одну жінку, також не погану.

— Але Бурлай не має...

— Він любить її, чи вона його?

— Гарну дівку полюбить кожний парубок, якщо не задурився гарнішою. Коби тільки хто відстрішить його від походу.

- А вона? Навидить його?
 — Аби тільки пальцем кинув...
 — То чому не киває?
 — Бо йому тепер похід в голові.
 — Чому ти завзява здергати його від походу?
 — Бо сам хочу йти, а не маю опікуна для моєї жінки. Як би він сидів дома, ще й оженився...
 — Ага! Тепер знаю, куди, що і як...
 — Як задержиш його і як я щасливо верну, то непожалуєш.
 — Твердий горіх, але може згризу його.

На другий день Бурлай справді пішов до ворожки. Не шішов, а поїхав на своїм турецькім. Ворожка стояла при вході до своєї землянки.

- Злізь з коня! — крикнула, коли зупинився коло неї.
 — Хибаж мені вуха пазакладало і я на кони не вчує того, що скажеш мені?

— Злізь з коня, і то зараз! — крикнула ще раз. Бурлай скочив з коня і сів на колоді біля входу до землянки. Вона сіла на другій просто него.

- Ти мабуть хочеш почути від мене, чи вернеш з походу. Ну? Вгадала?

— Не штука вгадати. Тепер похід, я козак, ти ворожка...

- Чи з походу вернеш, того я не знаю. Знаю лише те, яка буде твоя смерть, коли тобі прийде пора вмерти.

— Ну?.. Якаж буде та смерть?
 — Ти вмреш... на кони.
 — На кони? — Бурлай спітав, затрусившись.
 — Так. На кони.
 — Чи зараз, скоро сяду, чи аж у бою?
 — Того не скажу. Може й зараз, може аж на

старості літ, але на кони... І... як підеші у похід, та до року не вернеш, то вмре одна дівчина...

— Дівчина? Вмре дівчина? Яка?

— Мотря Нешпийводи.

— Та чого? Вона не моя дівчина.

— Але вона любить тебе.

— Агій! Перший раз чую.

— Твої вуха не чули і від неї самої не вчуято, бо вона тобі цого не скаже. Але повинні були бачити твої очі. Як дівчина любить кого, то й неграмотний вичитає це в її очах.

— Відкіж ти знаєш це? Хиба від неї самої?

— Відки знаю, то знаю, але знаю.

Бурлай ще троха побалакав з ворожкою і відійшов. До хати вернув такий сердитий, що сестра і шурин й забалакати до него боялися. Петро вгадував, що ворожка відрадила йому похід. Іван до самого полуудня походжав по садку і думав. Пообідавши вийшов з хати і пішов у недалечкий лісок, та став порпати під великим старим дубом. Випорпав дві скриночки. Одну поклав на боці, другу запорпав назад. Першу скринку приніс до хати, вкинув у мішок, закинув на плечі і вийшов. Коли Петро побачив, що Іван пустився лісовою стежкою в сторону хутора Нешпийводи, мусів подумати собі, що то ворожка справила його туди, та що шурин пішов до Нешпийводи просити його, щоби дав йому Мотрю.

Бурлай справді пішов до Нешпийводи. Коли увійшов у хату, ціла родина була дома. Саме біля дверей стояла Мотря. Глянув у її очі і в них вичитав щось таке, від чого зробилося тепло коло його серця. Але козацьке завзяття перемогло. Вже не позираючи на Мотрю, балакав з її батьком про це, про що на Запорожжу тепер всі балакали: Про кримські міжусоби-

ці і про похід Дорошенка. Коли на хвилину стара і дівчата відступили були від них, Бурлай шепнув Нешнийводі, щоби вийшов з ним у садок, бо хоче йому щось сказати в чотири очі. Вийшли оба, Іван зі своїм мішком. Коли вже були самі, Іван промовив:

— Я прийшов до вас з одним ділом, бо ви були найліпшим приятелем моого батька, царство йому небесне... Я іду бити Турка, і, очівидно, не знаю, чи верну. Щоби не пропали скарби, які мені полішив був батько, я ту відумерщину відкошав. Одну скриночку приніс до вас. Заховайте її для мене аж до моого повороту, як верну до року... А по році... по році... аж до хвилі, коли я не верну, а ви віддасте вашу Мотрю...

Нешнийвода хвилю позирав здивований на Бурлая і промовив:

— Не второпаю. Де кум, де коровай! Що спільного між твоїм скарбом і мосю Мотрею?

— Якіж бо ви недогадливі! Ідучи в похід, жаден козак не знає, чи вернє. Гадаю, що ви це знаєте. Що школа моого скарбу, якби по моїй смерті на чужині може я у морських філях, лишився на віки в моїм тайніку, також зрозумієте.

— Не віриш Дубенякови, ні рідній сестрі? Гадаєш, що не віддадуть тобі?... А як я маю у тебе більше віри, то чому не кажеш, щоби я передав твій скарб твоїй сестрі, або хоч би її дітям?

— Моїй сестрі батько дав дві третини свого майна. З моєї третини я тепер половину лишу сестрі, другу половину приніс до вас... Прошу, зробіть так, як я сказав. Заховайте те для мене до року. По році дайте вашій Мотрі... як вже буде віддана, або як що лише буде віддаватися.

— Не второпаю!... Хиба... хиба ти любиш Мот-

рю?

— Ще ні. Але... якби не було походу, якби я лишився, то... хто зна... Хто зна, чи не діставби від неї гарбуза!

— Хоч Мотря про тебе мабуть і не думала ніколи, бо ти від нас бокував, то я, нераз бачучи її погляд, можу тебе запевнити, що гарбуза не дістанеш... Липися.

На хвильку Іван захитався, але лицарська вдача знов перемогла. Вхопив старого за руку і крикнув:

— Батьку, не сила! Я син Бурлая... Не будьте сатаною, що гарним і солодким яблучком силкуються козака звести на нелицарські стежки. Я таки піду... Але Мотрі про все те про що ми тут ані чичирк! Як щасливо верну, а вона ще буде вільна, то, коби ваша ласка, побалакаємо.

— Коли так, то Бог з тобою! Іди і вертай щасливо. Мотря ані буде знати, ані вгадає, про що ми балакали. Ще, для її власного добра.

Бурлай лишив скринку у Непійводи і вернув до хати. Петро не сумнівався, що Іван гарбуза дістав, бо вернув з вишогодженим чолом, та як звичайно раньше, розбалакався і жартував. В хаті посидів яку годину і знов пішов у лісок порпати під дубом. Випорпав другу скриночку, приніс до хати і поставив на столі. Дубеняк немало здивувався, коли Бурлай позвав до себе його і його жінку, та витягаючи зі скриночки пригорщу золота і всипуючи до шкіряної торбинки за цвясом, промовив:

— Іду за кійськом... Таки ще нині. З того, що мені полишив був мій батько, беру лише тільки, кілько мені може треба буде в поході. Тільки на початок. Бо, як не згину, то того добра придбаю більше,

чим треба буде. Отцю скриночку лишаю у вас. Заховайте і держіть для мене до року. Як до того часу не верну, то мені цей скарб вже буде ненадійний. По році я, або вже буду на тім світі, або таким богачем, яким був наш батько. Як до року не заковтаю у ваші двері, то ця решта скарбу нашого батька нехай перейде до рук його доночки. Тенер, Петре, ходи до стайні...

Пішли до стайні. Бурлай приступив до свого турецького, та став гладити його... по хребті, по пшиї. Нараз обіймив коня за шию, та став цілувати його.

— Ти вже не понесеш мене, друже! — промовив, важко зітхнувши.

Петро глядів на шурина здивований і спітав:

— Ти може знов роздумався? Не поїдеш?

— Поїду, але не на коні. Поїду, як баба, на возі. Цого коня лишу тобі. Шануй його, бо то добра кров.

— А то чому? — Петро спітав ще більше здивований.

— Бо... Гм... Як це тобі сказати? Бо я не можу сісти на коня. Боляк такий, що ну!

Бурлай не хотів сказати, що ворожка виворожила йому смерть на коні, отже він тому рішився на коня не сіdatи. А що бити ногами не любив, загадав пуститися, як колись його батько, на море. Запряг коні до воза, сів і поїхав.

Від війська, що пішло у Крим, приходили ріжні вісти. Прийшли вісти, що військо Дорошенка взяло і зруйнувало Іслам Кермен, кріость построєну Турками на Днішрі. Прийшли вісти, що козаки розгромили велику турецьку армію, але що в цім бою погиб сам Дорошенко. І вісти ріжні приходили, і козацьке військо вернуло на Запороже. Лише Бурлай не вер-

тав, ні про него не прийшли піякі вісти. Козаки вибрали собі нового гетьмана і знов шішли у Крим. Ходили ще й в 1629 році. По цім поході більшість реєстрових козаків вернула назад в свої рідні сторони. На Запорожу лишіліся винищики, цебто ті, котрих Поляки не писали в козацький реєстр, і яких триста реєстрових. Між ними були козаки з різних відділів, але Дубенякови жаден з них міг сказати, щоби бачив Бурлай, або чув що про него.

Минув рік, минув другий, Бурлай не вертав. Дубеняки і Непійводи та інші його пріятелі не сумнівалися, що віц, так як сказав був, пішов на море і погиб: як не від кулі, то від бурі. Уже третій рік минав, коли перед хатою Дубеняків зуинчився якийсь Татарин. Сам був на коні і ще мав обвантаженого вьючака. Марта гадала, що то мандрівний купець, отже вибігла з хати, щоби побачити, який він товар возить. Але Татарин клунків не розгортає, лише посқидав їх з коня під хату, кажучи:

— Беріть до хати. Все це ваше, прислав Бурлай.

— Бурлай? Іван Бурлай, мій брат? — Марта аж скрикнула врадувана. — То він живий, не погиб, не вмер?

— Стефане! — Марта гукнула на козака, що тут через літо рибалчив і на той час жив у Дубеняків комірником.

— А що там скажете? — залунало з комори.

— Нобіжно на сіножатку і позви сюди моого мужа. Скажи, що прийшов чоловік від моего брата. Живо!

Стефан віскочив з комори і щез за хатою. Марта вернула до хати і вийшла з дитиною на руках. За хвилинку прибіг Петро, завісив косу на кілок вби-

тий в стіну хати і став розпитувати. Татарин, що знов про Бурлая, те й сказав.

Бурлай не відразу пішов на море. Покинувши хату, віднайшов старого приятеля свого покійного батька, і його товариша в морських походах, Івана Сулиму. Тепер Сулима був отаманом невеликого піхотного війська, яке пристало до гетьмана Михайла Дорошенка. Петро став пушкарем при гарматі Сулими. Аж коли ті козаки, що знов пішли у Крим воювати з Турком, вибрали гетьманом Сулиму, і їм не поталанило, бо велика сила Татар перейшла до турецької партії, Бурлай покинув сухопутне військо, та пішов на море. Що живе, та що йому несогірше поводиться, доказом дарунки вислані ним для сестри і для шуриня; як є діти, то й для дітей.

— Є одна, — замітила Марта — отця, що в мене на руках. Як вертаєш до Івана, то перекажи йому, що вже має дволітню сестрінцю Анну.

— Перекажу, — Татарин відповів окидаючи Марту оком. — Перекажу й те, що незабаром буде мати сестрінка, або ще одну сестрінцю.

— Не будь такий бистрозорий! — Марта скартала його сміючися.

— Бурлай не думає вернутися? — спитав Петро. — Бодай на час покинути свій небезпечний промисл, щоби відпочати?

— Не скажу. Він мій отаман. Як мені питати його? Неличить. На добавок, нам з ним добре. Він добрий отаман, має щасливу руку. Для мене і для нас всіх ліпше, як він далі лишитися з нами на морі.

— Сам не казав? Не згадував про це нічого? — спитав Петро.

— Мені не казав. Але, якось раз я чув, як він в розмові з іншим сказав, що промисл упікала по-

кинув би і вернув би на Запороже, як би мав до кого вернуті.

— Як будеши назад у него, то перекажи, що бачив тут. Ми всі живі, здорові, добре нам і тужно відчайдемо його повороту. Йому також добре буде з нами і у нас.

Татарин почіхався в потилицю, і не сміло, не наче би не личило йому втиратися в чужі діла, впідив.

— Мені бачиться, що йому всого того замало.

— Замало?! — Марта скрікнула здивована. — Хибаж він думає, що ми не щиро просимо його до себе?

Татарин знов почіхався і знов зачав несміло.

— Я маю свою думку, але не знаю, чи сказати вам. Ви може виміркувалиби, як воно є: Чи є надія, щоби він покинув море і вернув сюди.

— Скажи! Як воно не так, то язика не вріжемо тобі.

— А як донесеся до отамана, що я плету якісь небелиці?

— Він далеко віден. Хтож би йому доніс? Хиба ти сам...

— Гм... Чи не лицяється він тут до якої дівчини?

Марта і Петро розсміялись. — Марта відповіла.

— Він лицяється до дівчини? Йому або ще по-ра не прийшла на таке, коли був дома, або він вже з роду такий, що на дівки не ласий. Ось у нашого сусіда Непійводи були дві дівки. Обі гарні. Одна, старша, така красуня, що другої такої на цілім Запорожжю не знайдеш. Чи він хоч раз глянув на неї пожадливим оком?!

— Кажете, що у Непійводи були дві дівки. Вже

нема їх? Повмірали, чи що?

— Молодша віддалася зараз по відїзді Івана. Вже має двоє дітей. Старша, Мотря, майже три роки держала від себе з далека всіх парубків. Саме нині минув тиждень, як і вона віддалася.

— То наш отаман липиться на мори, — Татаринови вихопилося, неначе би сказав сам до себе.

Петро і Марта зглянулися.

— Чому думаєш, що не верне? — спітала Марта. — Гадаєш, тому, що Мотря віддалася? Коли він відїздив від нас, Мотря не була йому в голові. Ні Мотря, ні яка інша.

— Не скажу, що була в голові, — Татарин відповів, — але мала бути затаєна на дні його серця. Отаман, висилаючи мене до вас, приказав провідати, як живуть всі ті його свояки, приятелі і знакомі, яких він покинув. Він всіх називав мені; між іншими також Непийводу, його жінку і його дві дівки. Коли я вже відходив від него, йому ще вихопилася пригадка, щоби я не забув провідати, але обережно, чи Мотря Непийвода жива, та чи вже віддалася. Отцю пригадку я в моїй голові склав до куши з тим, що він іншім разом сказав був про свій поворот на Запороже; що верне, як би мав до кого вернутися.

— Ти може й добре склав у тій твоїй голові. Як так, то пиши, пропало! Марта мабуть вгадувала, що залізла йому в серце. Може й тому так воловодила, дожидаючи його повороту. Коли ж не вертав, утратила надію і взяла першого з краю. Шкода! Коли Іван взагалі спізнився, то добре зробив, що тепер не вернув. Якби був вернув, лише пару днів запізно, то серцю бувби завеликий жаль; може й її серце краялосьби. Всеж таки добре було би, щоби він, як вже міне перший жаль, вернув... А може йому дівка вза-

галі не вголові буде?... Де Іван тепер?

— Де саме тепер, не скажу. Десь на морі. Я відсі вертаю аж до Хаджибею. Там, або він знайде мене, або мені скажуть, де його знайти.

Дубеняки стали розгортати клуники привезені Татарином. Була там всяка всячина: Сукно, китайки, оксамити, намиста, срібна посудина, турецькі ножі і пістолі, турецька кульбака. Взагалі всяка всячина потрібна козачій родині в хаті і поза хатою. Був також обємністий гаманець золота, присланий на те, щоби Петро, як сам не буде в потребі, перевовав його для Бурлая. Очевидно, як вже не здужає воввати і верне.

Ще довго балакали з Татарином, бо цей неодно разказував про подвиги свого отамана і Дубеняки розказували йому про живучих ще на Запорожжю та про померших знакомих Бурлая. Татарин переночував і на другий день рушив назад, щоби пробратися до Хаджибея. З собою взяв тільки одного коня, бо другого, так як Бурлай приказав був, полішив Дубенякови.

Через близьке сусідство татарських хижаків, і через брак сини, як можна би нагнути в ярмо панщини, землі Запорожжя були, що правда, Ляхам не потрібні, але за те воїни були колькою в бік польської держави і ще більше колькою в бік кожного польського вельможі, що мав маєтки в опанованім Польщею Подніпров'ю. На Запорожжя, де не було пашів ні панщини, втікали з панських маєтків хлопи і ті козаки, від яких від碧рано привілеї козачого стану і яких стягано в панський інвентар обовязаних робити панщину. На Запорожжя втікали з польської держави всі ті українські шляхтичі, міщани і вільні козаки, яким грозила кара за державну зраду.

Козаки, що ними в землях забраних Польщею, коли тільки прийшли до більшої сили, бунтувалися не лише проти обмежування їх станових прав польською державою, але й взагалі проти тої держави. Вони хотіли для українських земель здобути власну державність. На національне повстання козаків тяжко було зорганізувати там, де була польська влада і польські війська. Отже козаки Польщі організували свої боєві кадри на Запорожжя. До них приставали козаки Запорожжя і вигребувалися на волость, цебто переступали запорожсько-польську межу, та стягаючи до себе репиту козаків Польщі, розпочинали з Ляхами війну. Саме через те, що Запорожжя було захистом всіх ворогів Польщі, та жерелом сили всіх антипольських повсталих Українців, воля запорожських земель не могла бути Ляхам милою.

Ще була одна причина, ізза якої Польща мала велику охоту й цю послідну вільну українську землю дістати в свої руки. Причиною були дипломатичні складоти Польщі з Туреччиною, та вічна небезпека війни з бісурменом... з вини запорожців. Запорожці підскубували Турків де і як могли, за що Туреччина робила відвічальною польську державу. Поляки, котрі взагалі не любили воювати, боялися Турка, боялися Татарина. Замість шаблею, Татарина захищували щорічним гарачом, Турка задобрювали здергуванням козаків від морських походів проти Турка.

Щоби козаків з під польської влади мож було не принестити на Запорожжя, ні зорганізованих на Запорожжя козацьких військ в межі польської держави, на Запорожжя вдерся більший відбіг польського війська, для якого построено фортецю на порозі Дніпра, Кодак. Це сталося в 1635 році.

Хоч руки польського гарнізону в Кодаци не сягали в глубину запорожської землі і Запороже далі було вільною козацькою державою, польський форт на запорожській землі таки був запорожцям зерном піску в оці. Таки ще в тім самім 1635 році Сулима зібрав своїх хлопців, взяв козацький форт приступом, цілий його гарнізон вирізав, сам форт розметав.

Зруйновання Кодака було початком кількох більших козацьких бунтів і повстань проти Польщі. Повстанці все організувалися на Запорожу і з Запорожа вигребувалися на волость, цебто в українські землі Польщі. Хоч в початках звичайно бували великі успіхи, то всі повстання кінчилися невдачею з вини черни. Чернь, що правда, втікаючи від гіркої панської неволі, іхалася до військових таборів. Чернь утруднювала рухи війська, зідала весь військовий запас і в кожий скруті бунтувалися проти старшини козацтва, та за обіцянє Ляхами помилування, видавала їм отаманів. Так чернь видала під катівський топір отамана повстання Павлюка і старшини Томиленка, Чечугу, Томашика. Всіх їх стяли у Варшаві. Потому чернь видала Ляхам отаманів Мурку і Рінку. Отамани двох других великих козацьких військ Острянина і Гуя, щоби чернь не видала їх Ляхам, мусіли покинуті свої табори і втечі. Не диво, що велике і многогаданє повстання козацтва скінчилося по трьох роках капітуляцією козаків у межах Польщі. Козаки приняли накинену конституцію, яка касувала всі їх привілеї. На ту конституцію козаки приєнягли в серпні 1638.

Накинена козакам конституція не розтягалася на Запороже бо на Запорожу польської влади далі не було. Все ж таки Ляхи пробували відхатися на За-

пороже бодай настільки, щоби козакам Польщі утруднити організацію повстанчих ватаг і армій на Запорожжю, щоби відтак, наскоочивши на козачі території Польщі, викликувати загальні козацькі повстання. На місці, де раніше був зруйнований Сулимою форти, Ляхів построїли сильну кріпость, посадили в ній польський гарнізон. Але цого було їм замало. Користуючи з хвилевої малочисельності гарнізону Січи, посадили коло неї полк реєстрowych козаків і сильний відділ польського війська.

Столицею Запорожжя був найсильніший і постійний запорожський гарнізон, в двіжимімі городі Січ, котрого старшина була одночасно начальною військовою старшиною всіх запорожських козаків і правителством всего населення Запорожжя. Город Січ був двіжимий, бо його, в міру конечної потреби переносили з одного місця на друге. Все ж таки місце під город вибрали близько Дніпра, там де Дніпро був межою між запорожем і татарськими кочовищами. Січ була все в тих сторонах тому, щоби Запорожці все були готові відперти насокок Татар, коли би і хижаки пробували прорватися через Дніпро, щоби крізь Запорожжя пройти в інші українські землі. Коло того города Січи впросили касарні, в яких закватачувався корсунський полк реєстрowych козаків і відділ польського війська під командою ротмістра.

На весну 1639 року до дверей Дубеняків хтось заковтав так рано, що всі спали. Петро схопився з постелі і вийшов. Перед ним стояв якийсь Татарин.

— Не пізнаєш мене? — Татарин спитав.

Петро приглянувся йому і крикнув до хати:

— Марто, сюди, бо прийшов гінець від Бурлая.
Звернувшись до Татарина, спитав:

— Ти справді від Бурлая, чи може давно покинув його і чого іншого зайшов до мене. Бачу, що ти прийшов пішки, бо коня нема.

— Коні заховані в лісі, з моїм товаришем. Я не приїхав просто до вас, бо цим разом обережність не позволила мені по дорозі розпитувати чи ви ще сидите на своїм давнім місці і чи у вашій хаті та навколо неї воздух чистий.

— Чому ж би тут мало бути повітря, нечистий воздух? — Петро спитав.

— Хибаж ви не знаєте, як тепер на Запорожжю? Козак заповітрений. Коло Січи також воздух нечистий. Хоч між вашим хутором і городом Січию дві миля, я боявся впасти в руки якого польського жовніра, отже йшов манівцями, та зупинився в лісі, які дві верстви від вас. Там я лишив коні під опікою моого товариша і сам прийшов до вас пішки.

— Ця обережність була непотрібна, бо Ляхи бояться нас і від польського гетьмана коронного дістали строгий приказ запорожців непотрібно не дразнити. Ляхи стоять тут тільки на те, щоби на Запорожжю не могли зібратися до купи повстанці проти Польщі.

— Чи можна ось там на тім горобку розкласти огонь, щоби мому товаришеви димом дати знак, що може приїхати з кіньми?

— А побачить?

Він в такім місці на високім дереві, що як і стовп диму буде високий то побачить.

Коли Татарин відійшов збирати ріще, щоби розкласти огонь, з хати вийшла Марта і спітала.

— Прийшов той Татарин, що тут вже був раз?

— Прийшов той і зараз приїде другий з кіньми. Про Івана ще не сказав мені нічого.

Татарин запалив куцу ріща і на огонь наметав спрого буряну. Вітру не було, отже вгору стрілив високий стовп диму. Татарин крутився коло огню і докладав поти, поки не побачив, що з ліса виринув їздець, ведучи три коні. Два були окульбачені, третій ніс вюки. Татарин вернув під хату, де разом з Дубеняками дожидав товариша. Коли цей вже був близько, Марта крикнула:

— Це-ж не Татарин, а козак, той твій товариш!

— Або я вам казав, що він Татарин? Він май-товарищ, бо один з ватаги вашого брата. У него майже самі козаки, іншої віри небогато. Отцей, то запорожець, що відстав від ватаги, бо вже дещо прибав і вертає на Запороже. Мабуть загадав женитися. Вже не такий молодий а таке пусте в голові!

— Іван здоровий? — Марта спітала.

— А чому би ні! Йому ніяка біда нічого не зробить, бо він характерник. Не візьме його ні куля, ні шабля.

Надіхав козак з кіньми. Постягав з коний кульбаки і вантаж, все те поклав на купу під хатою і спістав де можна пасти.

— Де трава! — Петро відповів. — Заведи коні, де хоч і вертай до хати, бо ти мабуть вже пару днів не мав у роті нічого теплого.

Козак відійшов з кіньми, Татарин став розказувати. Очевидно, про Бурлая. На питання Марті, чи не думає вернутися, Татарин відповів.

— Йому це ані в гадці. Як що таке хто балакає, то отаман каже, що він немає до кого. Маю, каже, тільки одну сестру але вона має мужа і мене вже не потребує. Дівчини, яка мене тужно вижидала би, також немаю.

— Дівчини він, правда, немає — перебила Па-

раня. — Але с модода вдовичка, котра, якби наділася, що він до неї прийде, тужила би. Так бодай я міркую собі.

— Модода вдовичка? — Татарин спітав. — Може повдовіла Мотря Нештывода?

— Відки знаєш, що саме тата?

— Ви вже забули, що ми про неї балакали, коли я тоді був у вас?

— А ти переказав братови, що вона віддалася аж три роки по його відїзді від нас?

— Переказав. Я хотів дочевнитися, чи ви добре вгадували думаючи, що він вернув би, як би знов, що дістане Мотрю. Отже, розказуючи йому про вас все те, що тут сталося, та про всіх його знакомих, яких він тут полишив, я нарощне розказував про все і вся, лиш про одного Непийводу не згадував. Я був цікавий, чи він сам спітає. Коли я скінчив розказувати, за Непийводу ні його дівки не згадуючи, він став розпитувати, й витягати з мене всякі доповнення до моого звіту. Богато розпитував, але Непийводи не згадував.

— Не згадував?! — Петро спітав здивований.

— Забув би про найлінішого товариша і приятеля свого батька?

— Не забув. Я вгадував чому він так. Попросту не хотів, щоби я доміркувався. Але таки не видержав. Будьто то би від нехочу бовтнув: “Там, недалеко від сестри мабуть жив ще один гніздюк... Пишеся, якоє так... якоє так... чи не Непийвода. Ти не чув що про такого?”

— “Чув,” кажу. “Внуків колише. Віддав доньку зараз по ващім відїзді”... Я нарощне не сказав, що то внуки від молодшої доньки. Кажучи це, я вдивлявся в лицце отамана, і побачив, що тою вістию

не дуже втішився.

— Він, очевидно думав, що віддалася старша Мотря, бо тоді, коли він від'їхав, молодий було що лише п'ятнайцять років. Кожний батько кількох доньок пхас їх між людьми по старшині.

— Очевидно, що отаман так думав. Хоч знов, що у Непійводи були дві дівки, він далі вже не питав, бо, міркую, коли гадав, що віддалася старша, йому вже байдуже було, що сталося з молодшою.

— І ти лишив його з тою думкою? — спитала Марта.

— Мені соромно було, що так надув моого доброго отамана, хоч поневолі. Воно якось само вийшло так з цілої балачки. Я не знов, як зачати, щоби йому сказати правду. Думаю, думаю і кажу, що той зять Непійводи спершу лицявся до старшої, але що вона не хотіла його, то взяв молодшу. Отаман трохи не підскочив, учувиши це. Його лице вияснилося і він... вже знов, як зветься старша.... сказав, що Мотря, але буде так перебрати, то лицяється старою дівкою. Аж тенер я виїхав з тим, що й Мотря вже обезпечена, тільки що дітей ще не має, бо віддалася що лиш тиждень до моого приїзду.

— Брат що на те? — Марта спитала.

— Як сідів, слухаючи моє оновідання, так вдарив руками по колінах, схопився і відійшов. До вечера і на другий день був дуже сердитий. Такий, що й не приступай до него. Аж третьої днини, коли на морю заздрів турецьке судно, назад став такий жвавий, який все був. Забув про своє горе.

— Вислухавши все те, Петро забалакав:

— Якби знаття, що Мотря знов не віддасться, заки Іван верне, то можна би йому переказати, що вона вже вдова... вдова бездітина. Мабуть вернувби.

— Якби знаття — додала Марта — що Іван верне, коли йому таке перекажемо, то ми моглиби Марті порадити, щоби підождала.

— Тож то! Якби знаття, як би знаття... Гадаю, що Іванови можна переказати, що Мотря вдова. Можна і треба, бо це правда, а Непийвода і його діти добре знакомі Івана. Що з цею вістю Іван зробить, це його діло. Як верне, а Мотря знов буде в чиїхсь руках, не наша буде вина, бо ми не кажемо йому, що Мотря жде на него. І не пошкодить Іванови, як який рік відпічне у нас. Мотрі не можемо сказати, щоби на него ждала, бо ануж він не приїде?

— Або як приїде, то не до неї,—Марта додала.

Сталося на тім, що Татарин перекаже Бурлаєви усю правду. Що у його сестри є вже й синок; що бездітна вдова Мотря вже назад у батьків, бо тому три роки її муж пішов з козаками проти Ляхів і погиб у бою; що сестра і шурин просяять його, щоби приїхав до них, бодай на часок відпочати.

— Як наші хлопці пустять його! — Татарин замітив.—Бо другого такого доброго і такого щасливого отамана, ледви чи знайдуть. Як Бурлай відійде від нас, то ціле товариство розлетиться.

На другий день Татарин відіхав, щоби назад прокрастися до Бурлая. Козак зразу сам не зінав у котру сторону пуститися. Петро справив його в сторону, в котрій по дорозі була зимівка Непийводи.

— Поступи, — сказав — до него, та розкажи йому все, що знаєш про Бурлая. Все те буде для старого цікаве, бо він з батьком твого отамана жив у великій приязні.

Козак взяв оба коні поліщені Татарином. На однім була навантажена його праця, на другім поїхав сам. Пустився в сторону зимівки Непийводи.

У Дубеняків життя плило далі супокійно, як раныше. Ріжниця між раныше а тепер була та, що вони, майже не сумніваючися, що Іван приїде, рахували дні, щоби виграхувати час, коли Іван міг би вже бути у них. Рахували, що Татарин пробереся до Івана найдалі за місяць. Щоби докінчiti яке, може в них розпочате діло, та щоби розвязатися з товариством, Іванови буде потрібний знов який місяць. Не більше як місяць, новинна би забрати Іванови дорога сюди. Не було виключене, що як піде добре, то на все те й одні місяць не буде потрібний. Рахували тижні; рахували дні. Чим більше наблизався кінець третього місяця, тим сильніше Дубеняками трусила нетерплячка. Вже не дні, але й години рахували. Вже й на зустріч виходили, з вікон визирали. Але минув четвертий місяць, минув шостий і десятий. Вже перестали виглядати, перестали й думати про поворот Івана. Вони не знали, що Іван лежить недужий, та що висланий ним Татарин по дорозі десь занапастився.

Минув рік. Одної днини Петро вернув до хати від Непiiйводи і каже до жінки:

Іван Мотрі не взяв, але зате висватає її. Бере її той козак, що торік був у нас від Івана з Татарином. Він, як прийшов до Непiiйводи, так і лишився у него, щоби па спілку з ним рибалчити. Ловив рибу, ловив, і сиймав таку рибу, як Мотрі. Весілля за тиждень. Непiiйвода запросив і нас.

Поїхали, поглинаючи хату й діти під опікою старенького пасічника і його жінки. Вернули аж по трьох днях. Вертаючи, Петро по дорозі побачив, що його табун якийсь більший. Почислив і каже до Марти:

— Девять штук більше. Чи ї би то могли бути

ті коні?

Свистув і до него причвалав конюх.

— Що це за коні? — спитав.

— Не скажу,—конюх відповів.— Привів їх якийсь козак. Сказав, що ті коні тут лишаться і вернуть назад.

— Коли привів і відкі?

— Привів нині, коли ще далеко було до полудня. Надіхав від вантої хати і туди назад вернув.

Петро глянув на Марту, Марта на Петра і поблідла.

— Тே хиба Іван приїхав — Петро шепнув.

— Знов спізнився — Марта додала.

Петро луснув батогом, візок покотився скоріше. Коли доїхали до хати, зараз побачили, що нині перед хатою стояло більше коней. З хати вийшов старий насічник і привітав Дубеняків словами:

— Були гості! Були, тай полішивши в хаті велику силу всякої всячини, відіхали.

— Хто такий був? Що за гості? — спитала Марта, зіскакуючи з візка.

— А Бог їх знає! — насічник відповів.—Були самі козаки. Якийсь старший, та вісім молодих. Хто вони, не казали, хоч я їх питав.

Петро з жінкою пішли до хати. В хаті було повно вишаних міхів, боклагів. З двох витягали всякую всячину дітці, Анна і Стефан, бо той старший козак сказав їм: “це твое, а це твое.”

— Куди ж вони поїхали? — Марта спитала діда.

— Казали, що вертають, відки приїхали. То було так: Нині, коли що лиши займалося на світ, перед хатою затупотіли коні і хтось застукав у вікно. Впираю крізь вікно, а там девять козаків на конях, що

й вісім вючаків і візок. Під вікном стойть якийсь старший козак. Кажу, що господаря, ці господині нема дома. Той старший козак штас, куди повіялися. Кажу, що до сусідів на весілля. Питає, до котрих сусідів. Кажу, що до Непійводи. Він довго стояв не озиваючися. Аж по добрій хвили піdstупив до мене щід саме вікно і штас так, щоби його товарищі не чули, хто там жениться. Кажу, що старша донька Непійводи, вдова Мотря. А він тоді каже, що він хотів бути на тім весіллю, але що спізнився, то вже туди не поїде. Віdstупив від вікна, зібраав своїх товаришів до купи і щось до них балакав. Що таке балакав, я не чув, бо бачте, я вже старий, не дочуваю. Чув тільки його послідні слова: "вертаю на море!" Но тих словах всі хлоці гукнули: "і ми з тобою!"

— Ви не казали йому, що ми нині вертаємо? —
Марта сштала.

— Казав. Казав, що вернете, як не в полуздне, то найдалі смерком. Я ще й те казав, що зараз вишли конюха до Непійводи, щоби вас звістив про приїзд гостя. Він відновів, що сам зробить це. Приказав своїм хлоцям поскидати з коней вантаж і занести до хати. Потому одного козака вислав з вісімома кіньми. Я гадав, що до Непійводи. Але козак вернув заскорі і без коней.

— Він ті коні завів до наших, — сказав Петро — і лишив їх там. Щож було далі?

— Старший увійшов у хату і розбудив діти. Посадив Анну на одне коліно, Стефана на друге і гладив їх, та цілував. Казав, що він їх вуйко. Анні показав один боклаг, Стефанови другий, та сказав, що це для них. Потому сів на візок, його хлоці на коні. Я просив, щоби заждав, відпочав... Але він лиш махнув рукою і... гайда! Поїхали. За ними лиш за-

курилося.

По лиці Марти покотилися слези.

* * *

Одної ночі з пасовиска щезли три коні. Петро ломив собі голову питанням, хто би то міг бути тим злодієм? Ті Татари, що кочували зараз за Дніпром, жили з Запорожцями в згоді. Щоби тепер в тих сторонах крутилися які запорожські добичники, ніхто нечув. Як би не те, що польський гарнізон біля Січі мав строгий приказ не займати Запорожців, Петро бувби гадав, що то польські жовніри запаслися його кіньми.

— Мабуть чогось сполошилися, — сказав, — загналися задалеко, та прошли в лісах. Може й вовки вже зайлі їх.

Конюх був добрим иластуном. Завзявся і пішов за тропою. Тропа вела його зразу на північ, потому звернула ід сходови і завела його аж до дороги між Січєю і Кодаком. На дорозі вже не міг розпізнати слідів зі своїх коній, бо вони змішалися з іншими. Конюх пішов аж до Січі і там довідався, що тому пару днів з польського відділу що стоять під Січию, кілька жовнірів відійшло до кріпості Кодак, щоби відтам привезти занас муки. Конюх не сумнівався, що то вони по дорозі скочили в бік, та вкрали коні, щоби їх продати. Що думав, те й сказав Петрови, вернувшись.

Недовго по тім з пасовиска пропало пару биків. По біках прийшла черга на вівці, на барани. Сліди вкраденої худоби, або самих злодіїв, хоч не раз це просто, але все вели в сторону дороги до Січи. В самій Січі говорено, що й іншим гніздюкам в сусідстві города пропадає худоба. Деяким то й комо-

ру хтось випорожнив. Чого давніше не бувало, польські жовніри стали поступати до людських хат, будь то би відпочати вертаючи зі службової обіздки, або з польовання. Розсираючися цікаво по хаті, по обійстю, никали по всіх кутах. На це не було ніякої ради, бо січова старшина видала приказ, з жовнірами не зачинати сварів, щоби від напасті не пропасти.

Ті зазирання жовнірів до хати були Дубенякам дуже не по нутру. На добавок Анна підростала, не один жовнір позирав на неї лакомим оком. Петро зачав балакати з Анною про те, чи не перенестись би в яке інше місце, подальше від Січи і від її непрощених сусідів. Від коли Петро виїхав з тою гадкою, Марта не давала йому супокою. Наглила, щоби шукав іншого місця.

Знайти нове місце, на Запорожу не тяжко було, бо Запороже було дуже слабо заселене. Для тих, що на Запорожу вже жили, вільного простору було доскочку. І не тяжко було замінити. Місце, на якім якийсь гніздюк вже сидів, не було його землею. Місце, на яке хотів переселитися, було пічне. Вся земля Запорожжа: пуста і заселена, була власністю війська запорожського. Поселитися на якім місци, позволяла або непозволяла січова старшина. Отже й земля, на якій сидів Петро, була власністю запорожської держави. Він, переносячися на інше місце, тратив тільки це, що невеличкий кусничок землі вже був справлений, та що на новім місци мусів би построїти нову хату. Це також не було великою страхою, бо ліси були скрізь і матеріалу на хату ніхто не потребував купувати.

Петро поїхав на обзориши в гору Дніпра. Аж по кількох днях знайшов пригоже місце при Дніпрі, де

був перевіз на той бік, а при великій воді був брід такий, що кінь міг на той бік пробратися плавцем. Перевіз і брід булиби дуже невигідні для поселення, який хоче мати супокій. Але в цім місці не було небезпеки великого руху, бо туди не йшов ніякий шлях на той бік Дніпра. По тім боці був славний запорожський Великий Луг.

Великий Луг був великим іматом землі покритої густою сітию розток і проток Дніпра і ріки Конки. Як хто хоче, то Великий Луг був великою масою більших і менших островів, повідділюваних від себе розтоками Дніпра і Конки. Острови були найріжніші. Які вони були, зависіло від висоти островів і їх частин. Такі високі, що їх вода не засипала, все були сухі і покриті гарними лісами й лугами. Нищі, заливаші водою тільки в часі вильву Дніпра, звалися плавнями. На деяких були більші й менші озера. В нищих частях були багниštі. Найнищі острови липилися багниštіми через ціле, хочби й сухе літо. Все те в купі, звалося Великим Лугом.

Великий Луг був раєм для рибаків і для мисливих. В цілій сіті розток, приток і рукавів аж кипіло рибою. На островах, богатих в захищні місця, крився дикий звір. Отці богацтва були причиною, що хоч туди не йшов ніякий шлях на кримський бік, бродом і перевозом пробиралися на той бік Дніпра у Великий Луг уходники, що рибачили і полювали. Для поселенців у цій стороні Запорожжя ті уходники не були ніякою небезпекою, ні взагалі якоюсь допинкулюючою порокою. Це були люди супокійні і чесні, котрі сюди приходили тільки на те, щоби чесною роботою заробити свій наслідний хліб. Приходили на весну і під зиму відходили зі своєю працею.

Великий Луг давав ще одну велику користь для

Запорожа і Запорожців. Великий Луг був дуже добрим захищним місцем не лише для звіра, але й для людей. Для людей може ще лішнім, як для звіра. Запускатися на острови і плавні в тій густій та неправильній сітці водній, мож було тільки під проводом дуже доброго іластуна, що у Великому Лузі виховався. Хто без такого пластиuna запустився, очівідно лодкою в глубину Великого Лугу, той відтам вже не вернув. Буде плисти з розтоки в ростоку і як попаде назад в головне русло Дніпра, то хиба случайно, яким чудом. Як хто втік з Польщі і скрився у Великому Лузі, той вже був безнечний перед всякою погонниною. Хоч би за ним пустилася вся польська армія, не знайшлаби і не спіймалиби його. І польський гарнізон в кодацькій кріпості і польське військо під палісадами Січи були би безсильні, як білі козаки, організуючи проти Польщі повстання, збиралися і організувались на островах і вплавнях Великого Лугу.

Саме при вході у Великий Луг, бо при перевозі і броді Петро вибрав місце на свою зимівку. Там і насоку Татар не боявся, бо крізь Великий Луг не було шляху з Криму на Запороже і перед жовнірами, що таборилися під Січию, був безнечиний. Так глибоко в інтері Запорожа вони не запускалися, бо моглиби внасти в яку засідку. Як не козацьку, то татарську. Пора була така, що тепер в цій стороні працювало богато уходників. Їм було однаково, яка робота, аби тільки добре заробити. Петро скористав з цего. Між уходниками був усякий народ, що знат ріжне ремесло. Будувати хати умів майже кожний, бо з винятком великих панів, кожний сам будував собі хату, іде й деревляну. Покладний гріп у Петра був. Правда, не ним самим придбаний, а батьком і бра-

том жінки, але був. Не богато думаючи, згодив майстрів і робітників, показав де хату ставити і яку. Коли відіздив, стукіт в лісі і грохіт падаючих дубів казав, що вже рубають матеріял на хату. Коли мінув місяць, Дубеняк перенеслися на нове місце до нової хати, полиняючи стару уходникам, що в цій стороні рибалчили.

Запороже було поділене на округи, звані з татарська паланками. На чолі кожної паланки стояв паланочний полковник з паланочною старшиною. Всі паланочні полковники були під владою копового, цебто отамана Січи. Цілий великий простір, від півночі, сходу і півдня обнятий луком Дніпра, від заходу відрізаний рікою Інгул, що майже просто пливучи від півночі ід півдня, впадає в Дніпро, був тоді подіlenий на дві паланки: північну Кодацьку і південну Інгульську. Через уміщення польських гарнізонів на Кодаці і під боком Січи, цілий шлях Січ-Кодак був у польських руках. Цей шлях розрізував Інгульську паланку на дві часті, та інгульському полковнику не зручно було виконувати владу в східній частині Інгульської паланки, саме при Великому Лузі, де осів Дубеняк. Щоби на цім не потерпів лад в цій частині Запорожа, січова старшина відділила її від Інгульської паланки і на час утворила окрему малу паланку між Томаківкою і Дніпром, та назвала її Томаківською. Полковником вибрано колишнього січовника, Петра Дубеняка. Він відмавався, але остаточно вибір приняв. Вже будучи полковником, Дубеняк мусів дуже часто навідуватися до Січи, бо треба було не одну справу обговорити зі старшиною всего Запорожа.

Через те, що під бік січовикам Польща посадила своє військо, Січ тепер не була така многолю-

дна, як це раніше бувало. Раніше січовики пильнували тільки того, щоби на Запороже не прoderлися, або на Січ не наскочили неожидано Татари. Тепер ще треба було сокотитися, щоби на Січ не напало військо Польщі, яке вже стояло поза валами Січи. Був строгий приказ польського гетьмана коронного, щоби Січи, ні взагалі Запорожців, поки вони не ладяться йти на Польщу, не займати, ні до управи Запорожем не втиратися. Але такий приказ міг бути тільки на те, щоби Запорожців заколисати і приспать їх чуйність. Козаки корсунського полку, що стояли під Січию, в розмовах з січовиками запевняли, що справді є строгий приказ не робити Запорожцям ніяких пакостей, та до їх управи не втиратися. Але не має яких тайних приказів на будуче. Від капітуляції реєстрових козаків в 1638 році, вся полкова і сотенна старшина реєстрових козаків була з Поляків, отже й корсунський полк під Січию мав виключно польських старшин. Польський відділ мав і всю мужву польську.

— Не виключене — січова старшина міркувала — що та польська старшина має ще потайні прикази, або що такі прикази ще може дістати. Не виключене, що військо прислане Польщею колись увалиться у Січ, січовиків розжене і город зруйнуеть.

Подумавши так, січова старшина подбала, щоби Запороже ні на хвилю не лишилося без військового рядка і без начального проводу. Саме тоді Січ була на Томаківці, тяжко приступному остріві при устю ріки Томаківки в Дніпро, між її оконечними розточками і Дніпром. Недалеко від неї був ще тяжче приступний острів Буцький. На цей острів переселилася велика частина січового товариства, будь то би тому, що там було зручніше ловити рибу. На Буцький

остров перенесли також потайно частину січової гармати, богато зброя і великий запас муніції. Коли би Ляхи тепер взяли січовий город, то не богато скористалиби і Запорожу не богато пошкодилиби, бо тоді була би готова друга Січ, якої Ляхам вже не легко прийшлося би взяти.

Одної днини 1644 року Петро вернув з Січи пізно в ночі. Хоч не розказував ніяких новин, або саме тому, що не зараз став розказувати, як то все бувало, жінка зміркувала, що новини є, і що немаловажні.

— Чи не прийшли які лихі вісти? — спітала, коли він не зачинав. — Чи не ладяться Татари до походу на наші землі?

Петро поміркував хвилю і відповів.

— Ти мабуть вгадала, але чи не буде це навпаки. У тих вісٹях, які тепер ходять по Запорожу, я не годен розібратися... і січова старшина ні... Між вістями і тим, що тепер на Запорожу діється, є деяка суперечність. Одно з одним не сходиться.

Петро знов замовк.

— Та говориж бо! — Марта аж гукнула з пересердем. — Чи може нам грозить яка небезпека?

Марту могла стурбувати вість про татарський похід, бо тоді в небезпеці були всі, що жили неначе той горох при дорозі. На добавок її доня Анна, вже пятнайцятьлітня дівчина розцвіталася у першу красу Запорожа. Вона вже тепер була скарбом для татарського добичника. Срібний, чи золотий скарб мож було скрити перед оком Татарина, закопуючи його десь у лісі. Такий скарб, як дівчина, годі було скристи закопуючи його в землю.

Коли Петро ще не відповідав, Марта не сумнівалася, Татари вже десь недалеко. Така думка не спантелічила її. Вона зараз знайшла раду, бо й так на

случай татарської небезпеки вони вже заздалегідь мали готовий захист. Цим захистом був Великий Луг зараз по тім боці Дніпра. Вона промовила:

— Коли справді грозить татарська небезпека, то зараз досвіта бодай Анну і пару бабів уходників вишилі на той бік...

Вчувши це, Петро махнув рукою і сказав.

— Такої небезпеки ще нема і ледви, чи буде. Попри нас не йде ніякий татарський шлях. Чейже з Великого Лугу вони не вистрібнуть. Хочби пробралися через Дніпро, понизче Січи. Між ними і нами були би січовики, Черкасці і Ляхи. Ми тут цілком безпечні.

— То чому ж ти такий стрівожений, коли ми безпечні?

— Я стрівожений? Я?! Я не стрівожений, я сердитий. Мене сердить це, що не годен розірати цих суперечностій, та знюхати, що у воздусі. Бо, поміркуй: Польща прислала своє військо сюди, щоби не позволити збиратися на Запорожу більшим купам козаків. Саме тепер збігається на Запороже богато козаків з під Польщі. Приходять не лиш вільні козаки, але й такі, що не вписані в реєстр і мусять робити панщину. Що вони втікають від панщини, то я не дивуюся. Але дивно мені, що вони осідають тут великими громадами і польське військо не займає їх, не розганяє. Навпаки, від польського гетьмана прийшов новий приказ козаків не указнити. Хочби організували військові відсічи, не займати їх і не розганяті.

— Може вони до чогось потрібні самій Польщі? — Анна замітила. — Така ласкавість вже нераз бувала, коли Польща була в потребі і поки була в потребі.

— І я так думаю. Бо по цілім Запорожу ходить чутка, що польський король і польський гетьман ладяться звоювати Крим і Туреччину. А що польська шляхта бойтися всякої війни, то король і гетьман хотуть пустити проти бусурман козаків. Ось тому й напливають на Запороже всякі очайдухи і тому гетьман приказує недразнити козаків, хоч противна війні польська шляхта і польська старшина реестровиців щораз гірше знущається над народом і над самим козацтвом.

— Отже справа ясна і нам тут нічого журитися. Король хоче наших кинути на Кримців, наскоку Татар на наші землі не потребуємо боятися.

— Справа була би ясна, як би не те, що дещо з тим не сходиться. З усіх українських земель приходить на Запороже велика сила очайдухів. Не було би виключене, що вони, або самі збігаються сюди, щоби тут пристати до війська, яке піде воювати Крим, або агенти короля висплюють їх до нас, щоби зорганізувати похід поза очма шляхти. Коли ж придивимося, які то люди саме тепер приходять на Запороже, то мусимо подумати, що воно не так. Однією збігців з під панщини, приходить велика сила вільних козаків, міщан і шляхти. Приходить з усіх, із найдальших українських земель Польщі. Всі вони непримиримі вороги Польщі і за Польщу, у користь Польщі битися не підуть. Всі вони кажуть, що часи Сагайдачного вже минули. Сумніваюся, чи вони збіглися до нас на те, щоби на приказ, чи на бажання польського короля організувати похід у Крим.

Петро хвилю думав і знов каже:

— Ще одно не сходиться з загальною балачкою, що весняний народ збігся на Запороже, щоби відсі вдарити на Крим, або сісти на чайки і скубти

приморські міста Турків. Але... Марто, язик за зубами, бо це велика військова тайна!

— Або я язиката?! — Марта відповіла сердито. — Чи я вже коли що вищебетала? Чи нераз я тобі незатулювала рота, щоби ти з чим не виговорився?

— Я знаю, що ти вміеш мовчати. Не сердься, бо я собі тільки так сказав. Я знаю, отже й ти повинна знати, що це велика тайна... Вісти, що буде війна з Татарином і Турком, та що лицарські духи повинні громадитися на Запорожу, розсівають між народом ті реєстрові козаки в польській службі, що своєї душі Ляхам не продали. Мене дивує, що так голосять також агенти польського гетьмана. Виходилиби, що не запродані Ляхам козаки є бодай у цім ділі в змові з польським гетьманом. Хиба хтось когось надуває! З тими чутками про війну не сходиться також те, що саме ті наші люди під Польщею, балакаючи голосно про війну з Татарами і ладячися до неї, тихцем цілком інші поради присилають до старшини Запорожа. Не знаю від кого, бо про це знає тільки один кошовий, прийшла просьба, щоби Запорожці не лишили самі не займали Татар і не прилучувалися до ніяких польських військ, що крізь Запороже йшлиби непокоїти Крим, але й щоби про всякі такі наміри та походи Ляхів потайно звіщали гінцями бея перекопської орди Тугая. Значилоби, що не, як голосять, і як ладяться, заносилося би на похід козаків проти Татар, але іавпаки, якусь козацько-татарську дружбу, чи спілку.

Марта вислухала, подумала і відповіла:

— Все те якесь неясне і чудне. Але, цим нехай турбується і ломить собі голову старшина. Нам вистане, коли знаємо, що покищо безпечно ми і наші

діти.

— Коли ж бо ѹ я якийсь старшина і хотівби знати, що в траві пищить.

— Нехай собі пищить у тій траві: Коби лише в нашій хаті було тихо.

Між Січию і Кодаком були два шляхи; один сухопутию, другий водний, Дніпром. Кіннота, яка приходила до Січи, або відходила, все йшла сухопутию. Шіхота звичайно плила Дніпром на байдаках. Так само байдаками транспортувано харчі і запас для війська, яке стояло під Січию. Військо, яке з під Січи йшло на Кодак, або навшаки сухопутию, ніколи не йшло стороною, де жили Дубеняки, бо та сторона була далеко на боці від шляху. Зате майже попри сам хутір ішов шлях водний, бо Дніпро видний був з вікон хати Дубеняків.

Одної днини, там де при малій воді був перевіз, просто хутора причалшла до берега ціла фльота байдаків, що везла пару старшин польського війська і запас для него і для корсунського полку реестровників. Ротмістр Тшесьня зі своїми офіцірами вийшов на беріг, та пустився до хати полковника. Петро не дуже був вдоволений з того, ще меніше Марта. Але, знаючи, що ті непрошенні гості ще нині попливуть далі і більше не будуть користати з його гостинності, приняв їх як всякого іншого гостя.

— То може ваша донечка? — ротмістр спітав, коли Анна, що принесла мід, поставила збанок на столі і відійшла.

— Моя, — Петро відповів. Моя найстарша дитина. Маю ще хлопця, о два роки молодшого.

— Коли просите на весілля?

— Ще довго буде мусів ждати той, хто хоче бути на її весіллю. До того ще далеко. То ще дитина.

Що лиш пятнайцять років.

— Моя мама віддалася, коли її було пятнайцять років, і ось якого така, як ви кажете, дитина, має хлопа. Я її перший син. Такі пятнацятки, шіснадцятки, найбільше сімнацятки, найліпші.

Ротмістр став розпитувати, як тут живеться, яка околиця, які люди. Був дуже цікавий, чи через Великий Луг є який шлях у Крим. Петро відповідав на всі його питання так, як справді було. Брехати не було що, бо все те не було тайною і ротмістр бувби довідався від кого іншого. Все ж таки та цікавість ротмістра була на думку Петра не без якоєсь причини. Анна ще раз прийшла разом з Мартою, бо обі принесли миски з мясивом. Ротмістр не зводив з дівчини очій. Коли обі, поставивши миски на столі впійшли, Петро вхопив збанок, поналивав решту до чаш і з порожнім збанком побіг за ними. Дав жінці збанок і відходячи шепнув до вуха:

— Анни до нас більше не присилай, сама принеси.

Вернувшись до гостей, Петро спітав ротмістра, яка ціль його походу. Чи лише везе запас для того гарнізону, що вже стоїть коло Січи, чи може той гарнізон буде скріплений новими силами.

— Я іду на зміну, — ротмістр відповів. — Ті, що там вже є, вернуть, на їх місце я лишуся з моїми людьми. Мою мужву веде лейтенант сухопутню. Я ще ніколи не плив Дніпром, отже з іншими старшинами волів водою. І байдаком їдеся вигідніше, чим на коні.

Випивши ще збан меду, ротмістр і офіцери попрощали господаря. Ротмістр ще хотів розпрацатися з господинею і Анною, але Петро сказав, що вони вже при роботі десь за хатою. Гости відійшли, сі-

ли на байдаки і цоплили далі, долі Дніпром. Коли Петро, котрий підвів гостий аж до ріки, вернув до хати, Марта спитала його.

— Чому ти не казав Анну пускати до гостий? Хибаж наша донька така погана? Хибаж нею не можемо похвалитися перед людьми? Нехай Лях бачить, що козачка гарніца від неоднії сотні Ляшок.

— Я волівби, щоби йому яка Ляшка подобалася так, як сподобалася наша дитина. Ти хиба не знаєш, які звірі бувають між тими ротмістрами. Як перед оком таких панів не будемо дівчини ховати, то колись готові нарікати на Господа Бога, що не дав нам дитини поганої як ніч.

— Якби він сидів тут коло нас. Але, що нам, або Анні може пошкодити це, що вона йому подобалася, і що він може звір, коли він буде далеко від нас і його служба не буде його заганяти аж сюди?

— Хто зна, як воно буде. Він щось забогато цікавився нашою стороною. Небезпечний для нас він буде поти, поки є строгий приказ його гетьмана, щоби польське військо жило з козаками в добрій злагоді. Чи такий приказ не буде відкліканій... хто його може знати.

— Поки що, сам кажеш, що небезпеки нема. А за якийсь час.... Анна вже дівка. Кожний місяць далі, кожна дніна робить її старшою. Ось-ось, і віддамо її, та обезнечимо перед такими нападами, як ріжні ротмістри.

— Пхати дівчину між люде на галай-балай, тільки тому, щоби її відгородити від нахабів, також не добре.

— Ти цілком непотрібно турбуєшся. Що з того, що ротмістр подіявився на неї ласім оком. Такою гарною дитиною Бог поблагословив нас на те, щоби

люде дивилися на неї та завидували нам; щоби безнадійно ковтали слинку ті, що самі мусять сказати собі: "не для пса ковбаса."

— А я того ротмістра чогось таки боюся.

— А я ні. Такий буде ще не один. Прийде подивиться, ковтне слинку і піде.

На цім розмова про Анну і ротмістра закінчилася. По тижневи байдаки пішли назад. Прийшли від Січи і поплили далі, коло Дубеняків не зушинаючися. Війська на байдаках не було. Ті жовніри, що з під Січи відійшли, пішли па Кодак сухопутию.

Від коли Петро став паланочним полковником, постійно сиділо у него кілька козаків. Вони робили головно службу гінців до Січи і до козаків розсіяних по паланці. Також пильнували ладу між уходниками, що рибачили на паланочнім відтинку Дніпра.

Одної ночі Петро і Марта схопилися, бо на двоє сильно залаяли собаки. Це мало коли бувало, бо в цих сторонах ніколи ніхто по почах не ришався. По цілодневній тяжкій роботі в ночі звичайно всі спали мертвецьким сном. Коли той лай собак не уставав, Петро вискочив з ліжка і сягнув по пістолю. Хотів вийти на двір, але зушинився, бо почув хід до вікна і хтось застукав у шию.

— Хто там? Петро спітав і почув голос одного зі своїх козаків.

— Вставайте, пане полковнику, бо якась біда внерлася балакати з вами!

— Та в ночі? Що за біда?

— Якийсь старший козак. Не хоче вступитися, щі ждати до рана. Каже, що важне і пильне. Каже, що як почуете його голос, то зараз впустите до хати.

Петро вийшов і підійшов до воріт, під якими збіглися всі собаки Петра і завзято дзвякали. За во-

рітьми стояв хтось.

— Хто то? — Петро спитав.

— Від коли то вхід до тебе запертий для мене?
— за ворітьми спитав хтось.

— Тихо! — Петро крикнув до собак і додав, звернувшись до козака — забери собаки!

— Коли вже затих лай собак, Петро відчинив ворота, впустив гостя і розцілувався з ним. Оба пішли до хати. Під дверми спальні Петро крикнув до жінки.

— Вставай, бо гості!

— Заждіть, бо я ще в ліжку. Не веди сюди! —
Марта відгукнулася.

Але Петро не ждав. Відчинив двері, увійшов з гостем і запалав свічку. Жінка ціла з головою сковалася під покривало.

— Не ховайся, — Іван промовив, стягаючи покривало з голови Марті. Подивися, хто прийшов.

— Іван! — Марта крикнула. — Зараз встаю.

— Бодай же тебе! — Бурлай промовив до Петра — я ледви віднайшов вас. Я не знав, що ви переселилися... А треба вам знати, що я море вже покинув. На віки покинув.

Марта аж сплеснула долонями, вчувши це.

Отже я море покинув і вибрався до вас. Не знаючи, що вас там недалеко Січи вже нема, я вибрався до вашого старого гнізда. З кількома моїми хлощами я проховзся Дніпром, причалив до берега, де під звисаючими вітками кущів скрив дві душегубки і в тих кущах пересидів днину. Бо мені треба було зайти до вас вночі.

— Чому, не так, як раньше, в білу днину? —
Петро спитав.

— Бо ще сам не знаю, де я осяду і чи на тім За-

порожу буду я. Цебто, чи не треба буде зробити так, що Бурлая вже нема. Але про це пізніше. Отже я пересидів днину в чагарнику і в ночі пустився до тебе. Собаки уходників мало не зайлі мене. Ось бачиш, штани подергі. Уходники зразу гадали, що то злодій закрадається до їх рибн. Аж коли вчули, що я до Петра Дубеняка, вони розсміялися і розказали мені, що тебе там вже нема, та де ти тепер. Я вернув до моїх хлопців. Вони спустили на воду обі душегубки і ми пустилися у ваші сторони. Проти води, знаєш, пливеться поволі. Під твою зимівку підалили аж коли вже стало займатися на світ. Щоби не зійтися з рибаками, ми звернули в одну розтоку і на якімсь огорівці Великого Лугу пересиділи до ночі. В ночі я сів на душегубку сам один, причалив до твого берега і ось я вже тут. Їсти не хочу, бо маю запас з собою. Але дайте що напитися.

— Я не ждала, аж ти ушімнешся, але вже принесла — сказала Марта і поставила перед братом збан, очевидно не з водою.

— Ти справді вернув уже на постійне? — Петро спитав.

— Кажу тобі, що море, на котрім був обезпечений від смерті, я вже покинув. Але не на те я вернув, щоби тут доживати мого віку без ніякої роботи, зідаючи вислуженину. Я тут буду мати роботу. Яку, почуюш завтра. Тепер ще ні, бо я зараз мушу вертати у Великий Луг, до моїх хлопців. Там пересиджу днину, може й дві, бо мушу добре оглянути. По тих обзоринах верну до Вас і розкажу, в чім діло. Але знов прийду в ночі. Цему козаковці, що вартував і бачив мене, не кажи, хто я. І взагалі нікому не кажи, що я вернув, що я взагалі ще живо.

Чуючи таке, Петро зараз подумав собі, що та-

ємничий поворот шурина може вяжеться з кружляючими по Запорожу чутками про недалеку війну з Кримом і з Туреччиною. Коли ж сам Бурлай не хотів тепер балакати про це, Петро лише спитав:

— Чи твій поворот мас бути тайною для козаків, чи для Ляхів, чи може тільки для Татар?

— Для Ляхів. Лише для Ляхів. Але, як будуть знати козаки, як будуть знати Татари, то й Ляхам це вже не буде тайною.

— Чи ти знаєш, що Ляхи хочуть пустити козаків на Татар? Тут бодай розказують таке.

— Знаю. Саме того я вернув на Запороже.

— Не второпаю. Ти вернув, бо Ляхи позволять своїм козакам, очевидно й нам поможуть, воювати бісурмена, а ти хочеш саме перед тими Ляхами затягти свій поворот?

— Терщю! — Бурлай закінчив цю розмову. — День, два, три і я верну, та тобі все поясню. Тепер ні. Моя справа не нагла. Мушу відійти, бо незабаром Дніпро заройтися рибалками і я не мігби непомічений пробрatisя у Великий Луг.

Бурлай справді встав і вийшов. Коли він вийшов, Петро промовив до жінки.

— Вбив мені клина в голову і з тим клином лишив мене. Ані словом не сказав, що його привело назад на Запороже, та чого скривається у Великому Лузі перед Ляхами. Він жеж в послідних роках не Ляхам лляв горяче сало за шкіру. Йому тепер хиба би лише в турецькі руки було би небезпечно попасти... Хиба що лиш затіває щось проти Ляхів?

— Може він лиш тому набрав у рот води, що я тут була — Марта замітила. — Тобі одному може бувби сказав...

— Не гадаю так. То мабуть якась довша спра-

ва. Він квапився. Коли нагадав, що не стане часу докінчити, волів не зачинати... З тим клином в голові прийдеться мені ходити ще пару днів, поки Іван знов не приде.

—Щось він ні словом не згадував сусідів — перебила Марта, котрій що інше було в голові. — І не спітав, чи Непійвода живе. Може він про Мотрю думав?

— Саме тому, що тепер не питав, я гадаю, що колись думав про неї. Або прикро йому згадувати її родину, або боїться, щоби ми не вгадали, які він мав наміри. Добре, що Мотрі вже нема в наших сторонах. Як би ще була у батька, то Іван може оминав би хату Непійводи і його самого.

— Я вже вгадую, чому він так потайно зайшов до нас і чому скривається у Велікому Лузі. Мабуть не хоче, щоби про його поворот дізнявся Непійвода і щоби з ним не зійшовся у нас.

— Може воно й так. Може не перед Ляхами, а перед Мотрею ховається.

— Треба буде зараз, як лише прийде до нас, сказати йому, як є, щоби не боявесь зійтися з Мотрею.

— Сказати треба... Але якось так, щоб він не вгадав, нащо ми йому це кажемо.

— Буду балакати про сусідів, отже балачка зійде й на Непійводу.

Минуло пару днів, з ними й пару ночей. Що вночі залаяла собака, Петро і Марта гадали, що то вже йде Іван. Але він не показувався. Одної днини рано до Петра прийшов козак, якого тут ніхто не бачив. Спітавши Петра, чи то він полковник Дубеняк, сказав:

— Мене вислав до вас запорожець Рябуха, мій отаман. Мною переказує вам, що нині пополудни

прийде до вас.

— Рябуха? — Петро спитав.—Рябуха? Перший раз чую.

— То він хиба не сказав вам, як його кличуть.

— Або він вже балакав зі мною? Коли і де?

— Це той, що був у вас оноді в ночі.

— Відки прийде?

— Відсі, куди від вас пішов. З Великого Лугу, Прийде і линиться у вас пару днів. Мене вислав, щоби тоді ви й інші, знали, хто до вас прийшов; що прийшов не хто інший, а саме Рябуха.

— Чи ще що маєш переказати?

— Нічо більше. Вертаю назад.

Козак пішов. Хоч Петро про якогось Рябуху ще ніколи нічого не чув, тепер вже знов, що то його старий знакомий. Пішов до жінки і каже:

— Нарешті таки загляне до нас, але не в ночі, як тоді казав нам, а в білу днину, нині в полуздні.

— Хто такий? Іван?

— Іван. Але він тепер вже не Бурлай, а Рябуха. Не забудь, що він... Рябуха. І дітям треба сказати, щоби не виговорилися.

В полуздні справді до берега причалила душегубка з Бурлаєм і ще одним козаком. Бурлай пішов до Петра, козак до його козаків. Бурлай прийшов саме в хвили, коли вже була пора обідати. Пообідавши, Іван, Петро і Марта вийшли з хати, бо гарна була дніна. Біля хати саду ще не було. Дубеняки осіли тут що лиш пару років тому, отже не було коли виплекати. За те поліпшили були кусник букового ліса, щоби в літі мати недалеко хати невелике тінiste місце. Туди пішли всі троє, на тутірку без свідків.

Поки що, Бурлай не казав, що його спонукало

покинути промисл ушкала і взагалі море. Тільки сказав, що йому вже прийшла пора відпочати. А що часи непевні рішився осісти в найбезпечнішім місці Запорожа, у Великому Лузі. Знайповся сухий острів у такій сіті розток і приток, що хоч би як хто завзявлє на него, не знайде його і до него не пробереться.

— А в зімі, як розtokи позамерзають? — Петро спитав.

— Ні в літі, ні в зімі! — Бурлай відповів. — Мій острів оперізаний широкою водою, так що з сусідних островів недосягнеш його і стрілою, ні трикетною кулею. За те всі острови навколо малі, новідділювані від себе вузонькими протоками. Воин такі вузкі, що дерево зрубане па березі одного острова і звалене поперек розтоки, своїм вершком паде на беріг сусіднього острова. Такими деревами, киненими поперек проток, я закрию і загачу всі водні пристути до мого острова. Лише мої люди будуть знати, в яких місцях може проховзнутися їх душегубка. Щоби унеможливити пристути до нас в зімі, коли вода замерзне, зроблю всі острівці навколо цього острова непрохідними. Там вже й так лежить богато зломів. Я ще зітну що друге-третьє дерево і звалю його вершком на зверх, проти влізливця. Як ще й сніги все те прикриють, то навколо моого острова буде вал, який захистить нас і перед цілою ордою. Хто зна, чи такий захист і для вас не буде потрібний... Для вас і для ваших сусідів.

— Ми сусідів, постійних сусідів немаємо, — Петро замітив. — Ті, що тут рибалчать, або полюють, ідуть зиму вертають у свої сторони. Коли ми спідли там, блище Січи, то мали пару сусідів. І тебе там дехто знов. Тут таких нема. Тут ти міг безпечно

лишитися Бурлаєм і ніхто не знати би, хто ти, або що то саме той славний ушкал?

— І там коло Січи вже нема таких, що знають тебе, — додала Марта. — З твоїх старих знакомих лишився там ще ліпп Неппійвода з одною донькою і зятем.. Цого, міркую, не потребуєши боїтися. І не заїшь себе, бо він може коли загляне до нас. В него вмовили, що ти не Бурлай, а Рябуха.

Кажучи це, Марта пильно вдивлялася в брата, цікава, чи він спитає, котра донька Неппійводи живе при батькови і що сталося з другою. І Бурлай вдивився в сестру, неначе би ждав на доповнення оповідання про родину Неппійводи. Але Марта завзялася потягнути його за язик. Ждала, але не діждалася. Хвилю всі мовчали. Мовчанку перебив Петро кажучи.

Зять Неппійводи тебе не знає, ю ніколи не бачив...

— То хіба муж молодшої, — Бурлаєви вихопилося. — Бо мужа старшої знаю. Неначе я сам висватав його, бо вислав його до вас, ви справили його до Неппійводи. Що з нею сталося? Вмерла?

— Не вмерла, але вони обос перенеслися на той бік Дніпра і осіли аж над Самарою.

Знов замокли всі троє. Бурлай похнюпився. По хвилі зітхнув і, неначе якийсь камінь впав з серця, промовив живо.

— То добре, що Мотря далеко відсі і я з нею не зійдуся. Булоби прикро...

— Та чого?! — спіталі нараз Марта і Петро.

— Соромно балакати про таке. Соромно самому розказувати, який то чоловік дурень був. Але це вже давно було і проминуло. І ви не чужі мені, можете знати. Як будете сміятися з мене, то ю я з вами. Сер-

цю лекше, як дурень вже годен сам з себе сміятися. Ви хиба вже вгадуєте, який був боляк на моїй дупці?

— Я троха вгадую — Марта сказала, коли бачила, що Іван жде на якусь відповідь. — Ти може від неї дістав гарбуза і того пішов на море?

— Може бувби дістав, якби був простягнув по неї руку. Може бувби дістав, може й ні. Як воно булюбі, не скажу. Знаю лиши те, що було. Знаю, що гарбуза я сам взяв, хоч мені його ще не давали.

— Та яким способом? — спитала Марта.

— Таким способом, що я був дурень. Я, що ніколи не боявся ні шаблі ні кулі, боявся сказати дівці, що вона пришла мені до вподоби.

— Ти любив Мотрю?

— До моого виїзду на море, вона мені ані в голові не була.

— То ти хиба полюбив її аж тоді, коли вже був на морі і полював на Турків?

— Ось як прийшло до того. Коли я пішов до Неппійводи, щоби попрощати його Мотря лищ раз глянула в мої очі, я в її. Не скажу, як там у неї було. Але у мене від того одного її погляду якось чудно й тепло зробилося коло серця. В ногах почув я тягар, який мене неначе прикував до місця. На хвилю я забув, що мені стелиться дорога туди, відки мало хто вертає. Мені бачилося, що хата Неппійводи, то моя хата і я прийшов, щоби там вже лишитися. Але це було тільки хвилина. мала-малесенька хвилиночка. Я зараз отямився. Побалакав з батьком дівки і відійшов.

— Ти балакав з ним про Мотрю?

— Що балакав, те й балакав, але по дурному, так що дівки не обезпечив собі. Поїхавши на те море, я взяв з собою мороку, яка морочила мене по-

стійно: в сні і на яві. Думки про Мотрю, попросту підрізали мені крила. Я вислав до вас моого Татарина на те, щоби дістати вісти про вас і про Мотрю. Як би ще діувала, то я загадав покинути море, вернути на Запороже і пробувати щастя. Мені треба було зробити це раныше, і поїхати самому. Але воловодив і вислав Татарина. Цей привіз мені вісти, що я спізнився. Він, очевидно, не знав, що у мене на умі.

Марта перебила, кажучи:

— Знав і ми знали.

— Він зінав? Ви знали? Від кого? Я про це нікому пари з рота не пустив.

— Ми не знали, але вгадували. Ти таки був небережний, приказуючи Татаринови, про кого він має тобі принести вісти.

— Нехай! Ви мабуть вже тоді сміялися з дурня. Другим разом я знов післав Татарина. Сам знов не поїхав, бо гадав, що як Мотря віддалася, то мені самому вже нічого їхати. Показалося, що і тепер я був дурень. Татарин сказав мені, що Мотря вже три роки вдова. Я рішився вертати, але не мав щастя. Годі було зараз вибратися в дорогу. Ви знаете, коли я пробрався до вас. Саме тоді, коли ви були на її велллю...

— Було липитися у нас...

— Липитися? Липитися тоді, коли я чув, що як Мотрю побачу з іншим, то вбю її?! Чоловік найбільше дуріс за такою, в якій розкохався не бачучи її... Як би я її побачив, тепер, коли вона вже трохи постарілася, може й споганіла, або хочби лише її очі втратили свою давну силу, то може сміявшася сам з себе, що годен був так задурманитися... Але, лішче не бачити, бо ануж... Таки добре, що вона так далеко відси... Як, Петре, гадаєш? Чи не добре бу-

лоби тут під тим бучком троха продріматися?

— Я не від того — Петро відповів, таки зараз лягаючи.

Марта зміркувала, що брат вже не має охоти далі балакати. Спати їй не хотілося, отже встала і вернула до хати. Іван розстягнувся на мураві і по хвиліні вснув.

Бурлай лежав прижмуривши очі, але не спав. Він обмірковував усі способи, якими би свій острів у Великому Лузі обезпечити так, щоби його ні в літі пі в зимі не могла взяти й велика ворожа сила. Він загадав свій острів укріпити так, щоби там не лиши його челядь могла спідіти безпечно, але й, щоби в потребі могло там захиститися ціле січове товариство. Військова сила, яку під боком Січи посадила Польща, вже тепер була колодою прикованою до ніг Запорожців. Колиби Запорожці затівали щось таке, що Ляхам немиле, то наскок Ляхів на січовий город, або хоч би лише його бльокада, були неминучі. Треба було подбати, щоби в однім, чи другім случаю січове товариство мало заздалегідь обезпечений новий захист, або щоби вже було яке інше товариство, котре зараз переймлоби обовязки і права обезсильного Ляхами товариства січового. Старшина Запорожжя не була така, щоби не бачити небезпеки і вона сама перекинула була частину січового товариства на Буцький острів, що укріпила його. Але Бурлай чув, на Буцькому остріві Запорожці безпечні поти, поки в їх руках город на Томаківці. Як би січовий город впав у польські руки, то й Буцький острів не довго вдержалось. Відки Бурлай знов зізнав це, було його тайною. На його ушканську галеру загостив був потайно, переодягнений за Турка сотник чигиринського полку ресistrovих козаків у польській

службі, Богдан Хмельницький. Цей сотник організував заговір козаків проти Польщі. Бурлай відвідав парошине на те, щоби його втягнути до заговору і справити на Запороже, де згromадилися перші кадри повстанців. При тій нагоді Хмельницький розказав Бурласви, що і як тепер с на Запорожу. Бурлай загадав свого шуриня частинно втасманичти в иляни чигиринського сотника. Обернувся до Петра і спітав голосно:

— Ти спиши?

Петро не відповів пічого. Бурлай торкнув Івана кінцем пальця в бік. Петро не рушився. Бурлай вхопив за його полу і сіпнув так, що Петра аж обернув на другий бік.

— Га? що? — Петро спітав сівни і протираючи очі.

— Ти спиши? — Бурлай спітав ще раз.

— Та спавби, але якийсь дідько не дає. — Петро відповів, все ще не цілком роздуханий. Аж по хвили замітив. — А, то ти?

Оба повитягали люльки і понанихали, та позакурювали.

— Чи ти чув що про сотника Богдана Хмельницького? — Бурлай спітав.

— Чув це, що про него козаки розказували.

— Що про него розказували?

— Що його козачі кости поросли ляцьким мясом.

— Через що між козаками пішла про него така лиха слава?

— Через що? Деж він був тоді, коли тому сам і шість років козацтво схопилося, щоби скинути з себе ярмо і козачі землі від Польщі? Між реєстровими козаками він був досить великою пар-

супою, бо аж військовим писарем. Якби був пристав до постяння, то бувби за собою потягнув й інших. А він стояв на боці, значить, держав з Ляхами. Найліпшим доказом, того це, що за те Ляхи добре заплатили йому. По капітуляції козаків Польща всім полкам і всім сотням дала старшину з Ляхів. Хмельницького, правда, скинули з писаря, але зробили його сотником. Всі інші сотники, Ляхи. З козаків сотеним старшиною є один, одинокий Хмельницький. Цього достойнства Ляхи були би не дали йому, як би його душа линилася була козацькою.

— Богдана Хмельницького я дуже добре знаю. Його душу знаю аж до дна так добре, як нутро моого власного капишука. Хмельницький не вірив у добрий кінець повстання і неудачною ребелією не хотів ослаблювати сил козацтва.

— Яке військо, хоч би й велике і добре годно заздалегідь мати інвінцість, що війну виграє?

— Тої інвінції, очевидно, піяке військо не може мати, бо вислід війни ніколи не є інвінцією. Але, як не побіду, то деколи можна предвидіти програну. Хмельницький не був противником повстання. Він радив підождати аж до хвили, коли Крим рішиться дати поміч козакам бодай з самого початку повстання. Але наші отамани квапили. Вони гадали, що як будуть мати за собою нашу чернь, то татарська поміч вже неспотрібна. Скіпчилося так, як предвидів був Хмельницький. В країні польськими військами і польською державпою владою вже опанованій, повстання без чужкої, бодай хвилевої помочі не могло одоліти ворога, що стояв на твердім ґрунті своєї державності. Наша чернь... знаєш, як було. Хмельницький пішов за своїм розумом. Я знаю, що він добрий козак...

— Він шішов за своїм розумом, але у свою користь! — Петро перебив сердито. — Як би він був тільки стояв на боці тільки через брак віри в успіх повстання, то сидів би тихо й тепер. Але він, як мабуть вже тоді полював на вище достойнство з ласки Ляхів, так і тепер полюс. З їх ласки став сотником, тепер мабуть хоче заслужити собі і полковництво. Далі вислуговується Ляхам. Він тепер права рука польського короля і польського гетьмана Конецпольського. Агенти сотника Хмельницького ширияють по Запорожжю і організують козачі сили до якоїсь війни проти Криму, чи проти Туреччини.

— Або то для нас зло, що Польща, котра доси козаків все розганяла, тепер не лиш позволяє козакам скріпляти свої сили і організуватися, але й помогає у тім... Я чув, що на те король гроші дає.

— То нехай роблять це польські старшини. Козак нехай не організує і не скріпляє козаків на те, щоби вони свою кров проливали і свої голови клали, не за свою землю і не в свою користь, а за Польщу і в користь Польщі!

— Відки ти знаєш, що ті, Хмельницьким скріплени і ним з'організовані козаки шідуть битися за Польщу і в користь Польщі... не... проти... Польщі? Аби тільки на Запорожжю зібралася велика сила козацтва, то воно вже само буде знати, куди звернутися, як сяде на коня... Ну?... Зле Хмельницький робить, насилаючи на Запорожжя ріжних чайдухів?

Петро наглим рухом обернувся до Бурлай і здивований глядів у його очі. Бачучи, що Іван дожидася відповіді, сказав:

— Та, нехайби! Як би ще знайшовся який новий Павлюк, Остряний, або Гуня, якби ще поміч орди, то... той Хмельницький хоч не хоч зробивби до-

бре діло.

— Може й він сам думас так, як ось тепер ми оба?

— А Бог його знає! Будь що будь, то хитрий лис.

— Хитрий як змій. Я добре знаю його. Не проти Татар насилає він всіх таких, яким під Польщею затісно, або й небезпечно жити.

— А проти кого? Проти Ляхів? То чому ж його агенти голосять, що ладиться похід проти бісурмен?

— Петре! Я гадав, що ти розумний хлоп. А ти, бачу, як би був козацьким сотником в польській службі, то пішовби до польського гетьмана і сказав би: “Пане гетьмане! Я хочу мати військо, щоби від Польщі відоймити всю Україну. Позвольте мені зібрати на Запорожжя велике козацьке військо, яке я поведу проти Польщі!”

— Такий дурний я не бувби, бо у польського гетьмана топір вже нагострений.

— Ти такий дурний не бувби, а хочеш, щоби таким дурнем, був Хмельницький!

— Коби знати, що він до того веде!

— Не в тім діло, до чого він веде, а в тім, до чого піде. До чого піде він, або до чого піде й без него, бо мусить шйти. Аби тільки було військо, то воно вже знайде собі мету.

— Ще мусить бути такий, що ту військову силу повів би та справив її у той бік, куди треба нам, не Ляхам.

— Гадаєш, що Хмельницький справді так думає, як ти?

— Я так гадаю. Він знає мене. Знає, що в користь Польщі шаблі не підійму. Хоч знає це, справив мене сюди і казав мені зібрати військо. Троха

хлоців я вже маю, але ще не всі тут. Я прийшов сюди, бо не хотів, щоби Ляхи або їх підлізні помітили, що сюди тягне якась більша сила народу. Решта моїх хлоців ще лишилася в запорожських нетрях не доходячи до Січі зо три мілі. З ними мій скарб, який я пристарав кілька літнім ушканьним промислом. З ними також пару возів всякої збору. Дещо лишилося ще по тім боці Дніпра у одного Татарина, мого і нашого приятеля. Тепер, коли вже маю добрий скриток у Великому Лузі, все те нововли переведу туди. Очевидно, кромі тебе, ніхто про це не буде знати. Хиба десь недалеко Січі добре булоби мати спільника нашої тайни. Не в однім поміг би нам і у него був би етап...

— До такої спілки годивсь би хиба лише один Непійвода. Але, він знає тебе. Знає, що ти Бурлай, не якийсь Рябуха.

— Хто буде нашим спільником, той також може знати, хто я. Він також зрозуміє, чому я вже Рябуха, не Бурлай... Чи не приїхали до тебе якісь козаки?

Петро глянув у сторону хати і сказав.

— Якісь с. Від коли накинули на мене це полковництво, таких гостей маю майже що днини. Вони, або з Січі від коншового, або з сусідньої наланки від полковника.

— То мабуть не Запорожці, — замітив далекозорий Бурлай. — Вони всі однаково одіті... Чи не будуть це реєстрові. Не знати, чи з них, що вже сидять коло Січі і прийшли до тебе з якоюсь напастю, чи може до Січі йшов який свіжий віddіl і збився з дороги та приблудив до тебе.

— Як то реєстрові, то вони мабуть з під Січі, з корсунського полку. Вони деколи виїздять і в глуби-

ну Запорожа запускаються, щоби для війська пристарати запас: вилену рибу, худобу, тощо.

— А платять грішми, чи може подякою, або й канчуком?

— І платять грішми, бо мають приказ не робити Запорожцям ніяких кривд. Вони вже раз були у мене, ще торік. Купили кільканадцять коней. Були під проводом сотенного осаули Коваленка. Гідний козак. Також мабуть не лихий. Служить Ляхам, бо там на волості і скрізь поза Запорожем кожний незарегистрований, як не є шляхтичем, робить панам панщину і дас ріжні данини. А зареєструють його, то мусить робити таку службу, яку прикаже польська старшина реєстровиків.

— Як таїй реєстровий козак, ще й тут на Запорожжю справді ще не запродав своєї душі, то не зле булоби ласкавим словом і добрым ділом приєднати його собі. Бодай на те, щоби, як вже робить Ляхам службу, робив її так, як взагалі робиться за панщину.

— Більшість реєстрових там під тою Січию про свою службу думає так, як хлоп думає про панщину. Якби прийшло до того, про що ти мені балакав, то вони будуть з нами... бодай духом.

— Лішче було би, як би вони кромі свого духа, дали нам ще свою шаблю.

— Поки що, мушу до них, спитати, чого прийшли до мене.

Петро встав і полішивши Бурлая під буком, пішов до хати. Під хатою стояли три козаки і чотири окульбачені коні. Це показувало, що один козак, мабуть старшина, вже у хаті. Увійшовши в хату, Петро побачив козака, що неначе старий добрий знайомий балакав з Мартовою і Анною.

— Хиба вже не я господар в хаті, — Петро гукнув жартуючи — що мене не кличуть, коли приїхав гість?!... А ти, козаче, до бабів з ділом, чи до мене?

— Та до вас, пане полковнику, і не з одним ділом, а з двома. Одно діло військове, друге мое власне.

— Вперід діло військове, потому збанятко между, після того ваше діло. Зачинай! А може це яка військова тайна, що баби не сміють чути? Баби, геть відсі!

— Це не військова тайна, — відповіла Анна, не вступаючися з застола, за котрим сиділа. — Козак прийшов купити пару баранів. Це могла би полагодити й мама, не питуючи вас.

— У мене вже й пущвірінки зачинають трясти моєю хатою! — Петро гукнув, будьтоби сердитий.

— Мама може продати мої барани, не питуючи мене?

— Анна вже не такий то пущвірінок! — Марта стала перечитися.—Чи тоді, коли я була така, саме така, як Анна, ти, лицяючися до мене, звав мене пущвірінком? Га? Вже забув, якої ти тоді співав? Забув, як звав мене?

— Ти справді по мої барани? — Петро звернувся до козака. — Вже не багато в мене тих баранів, бо я ними заплатив податок в Січи і троха продав. Але є ще у інших гніздюків.

— Мене вислав полк по всяке мясо. Що є, те возьму: барани, вівці, бики. Рибу дістану від тих уходників, що в цих сторонах рибалчать. Мають великий запас.

— У ваших сторонах цого добра нема, та аж сюди заганяєтесь?

— Так багато, щоби стало для Січи, для нашого полку і для ляцького війська, нема. У нас, хвалити Господа, є кому їсти.

— Ти лише з трьома товаришами?

— С нас більше. Є й погоничі. Але я всіх лишив oddalik. До вас я підіхав лише з трьома. Прийшов просити вас дозволу брати худобу у вашій паланці. І ви продайте мені, як маєте що на продаж.

— Про мене, бери. Але кілько те, що люде дають доброхіть. І платіть так, як в наших сторонах платиться. Кажу вже тепер, що як люде пожалуються на яку кривду, то не буду питати, що то королівське військо. Не дам гнати товару, відберу.

— До того ж не прийде, бо я не з тих, що забули за свій рід. Я знаю, що винен моїй вірі.

— Отже одно діло покінчене. Тепер приступаймо до другого. Не до того твого, бо на це ще не пора. Хлба, що воно справді пильне?

— Не пильне. Про це балакати буде пора завтра і позавтра.

— Марто, принеси їсти. Очевидно, ѹ щось мокре. Ти Анно іди, десь там під буком спіть козак Рябуха. Роздрухай його і скажи, щоби прийшов до миски і до чарки. Скажи йому, хто тут є.

Анна вийшла і побігла до Бурлая, що все ще сидів під буком і пакав люльку.

— Вуйку! Тато кличуть до миски і до чарки. У нас гість. Реестровий осаула, Осип Коваленко.

— Тато казав, щоби ти покликала вуйка?

— Вуйка, ні. Казав позввати козака Рябуху.

— А ти чому кличеш вуйка? Чи тобі не наказали, хто я?

— Тут нікого нема, ніхто не чує, як я вас зву, — відповіла сміючися.

— Я тобі дам, ніхто не чус! Як вхоплю ту твою погану косу, то вирву її зкорінем. Ти!

— Моя коса погана? А той козак, саме перед хвилею сказав, що такої гарної коси ще в життю не бачив...

— Брехав! Брехав, щоби дурна дівка тішилася.

— Ой, не брехав, ні. Бодай сказав так, як думав.

— Ти відки знаєш, що так думав, не брехав?

— Бо, коли говорив, якось так подивився на мене...

— Як подивився?

— Та, якось так... якось так щиро; ті очі так йому світилися... Як би брехав, то був би на мене не подивився так, що... що мені аж лячно стало.

— Аж так? То не йди до хати, коли він там.

— Чому не йти? Як його не боюся.

— Не второпаю. Ти що лиши сказала, що тобі лячило стало. Зараз після того вже не боїшся.

— Або я знаю, як то було? Стало лячно і не боюся. Воно... якось так. Такого, як він, не боюся, тай годі!

— Як би я був твій батько, то не позволив би тобі балакати з тим козаком.

— То добре, що ви мені не батько, тільки вуйко. Вибачайте! Не вуйко, але якийсь приблуда, козак Рябуха. І чому, як би ви мені були батьком, заборонили би балакати саме з Коваленком?

— Щоби ти козака не врекла твоїми поганими очима.

— Якби мої очі були погані, то козак не призираєсьби їм так.

— Він справді призирається? Коли так, і коли ти така вдоволена з того, то тобі треба оминати його,

щоби так дуже не припрахся.

— А то чому? Призираючися мені, не з'єсть мене.

— Ти знаєш, що твій тато Запорожець і не любить таких козаків, що служать Ляхам.

— Чи на Запорожжю мало таких, що раніше мусіли служити Ляхам? Чи всі Запорожці такі, як Запорожець Рябуха, що родився на Запорожжю з батька Запорожця?

— Ти гадино, ти! Скажу я батькови, який мудрий той його пуцьвірінок.

— Лише мамі не кажіть, що я пуцьвірінок, бо за таке вже татови хотіла вибрати очі. При людях, той я не хочу таке чути.

Бурлай взяв Анну за руку і нішов з нею до хати. Перед хатою товаришів Коваленка вже не було, бо їх позвали до пекарні. На порозі стояла Марта. Бурлай кинув на неї. Вона приступила до брата. Коли Анна щезла в хаті, Бурлай ишеннув до сестри.

— Ти бачила, як жваво побігла?

— Пішла до хати, бо там гість! — Марта відповіла, не розуміючи питання.

— Саме того, що такий гість. Я радивби від таких козаків Анну держати здалека.

— Агій! Чи такий козак з'єсть Анну, або вона його? Чи кожна дівка не на те, щоби в свій час взяв її якийсь козак? Як її буду держати здалека від всіх козаків, то ліпшиться старою дівкою.

— Ми ще не знаємо, який то козак...

— Який! Молодий, здоровий і не поганий. Чи треба ще більше? Може бідний, але то пусте. Батько Анни має повну скриню.

— Не в тім діло, який він тілом. І це, правда,

не пусте. Але ще треба знати, яка у него душа, що у нім сидить...

— Хтож би спідів, як не козак?

— А може ляцький попіхач? Він реєстровик, а між реєстровиками є ріжні. Є й такі, що чортови запродали душу.

— На такого він не подобає. Його очі такі пірі.

— Бачу, він вже й стару бабу зачарував... А я тобі кажу, Анни до него не пускай... Вперед треба його розкусити... який він.

— Коли ти кажеш так, то нехай буде твоя воля.

В хаті Петро і Коваленко сиділи за столом і попивали. Коваленко розказував щось. Анна стояла під вікном і слухала.

— Анно! — Марта промовила, вступаючи з Бурлаєм в хату. — Ти не знаєш, що в пекарні гості? Аж три козаки! Іди і пильнуй, щоби їм нічо не хибувало.

— А ти пильнуй, щоби нам нічого не хибувало!

— Петро звернувся до жінки.—Коли прийшов Рябуха, то й тут три козаки. Принеси трету чашу!

Марта вийшла з Анною і вернула без доньки, з чашою.

— Якийсь, не дуже солодкий хліб реєстровиків, коли осаула Коваленко хоче покинути службу і поселитися на Запорожжю, — Петро промовив до Бурлая, коли він, увійшовши у хату, також присівся до стола. — Чи Анна вже сказала тобі, хто мій гість? Він вже знає, що ти старший Запорожець Рябуха, що тепер ловить рибу у Великому Лузі.

— Анна сказала мені, що він реєстровик, один з насланих нам сюди Ляхами.

— Не всі реєстрові такі, якими би Ляхи хотіли їх мати. Більшість корсунського полку поневолі тут.

Неодин, як би міг, втікти. Одним з таких є мій гість. Сказав мені, що як би міг поселитися на Запорожу, то покинув би службу.

— Ти там дома родини не маєш? — Бурлай спітав Коваленка, глянувши на него так, як би хотів проглянути його душу аж до дна.

Осаула понурив голову і відповів.

— Саме в тім біда, що я маю. Маю ще стару маму, невіддану сестру і малого брата. Вони сидять на королівщині, відпущені королем старості. Поки я в реєстрі, потім вони вільні і не роблять панщини. Як я покину службу і мене счерткнуть з реєстру, то мою родину поженуть робити панщину і будуть лупити всякі драчки. Я вперід мусів би мою родину перевести на Запороже.

— То ти ще не жонатий, чи може був, а повдовів?

— Як мені в такі непевні часи женитися? Або інші козак знає, яке його право? Наші привілеї кажуть, що як реєстровий козак вмре або згине у бою, то вдова і сироти по нім далі сидять на його маєтку, та не вільно гнати їх на панщину. Але чи пани шанують ті наші привілеї? Козак ляже головою, або окаличіє, так що вже не годен робити військової служби, то пан загортася його маєток і цілу родину запрягає в ярмо панщини. Я не хочу, щоби моя жінка і мої діти йшли в ярмо, як я згину, отже не женюся. Я оженивсьби, як би осів на вільнім Запорожу. Але вперід я мусів би перевести сюди мою маму, сестру і брата.

— Лише маму, сестру і брата? — Бурлай спітав.

— Більше нікого не маю.

— А твою дівчину?

— Дівчину? Яку дівчину?

— А ту, з котрою загадав оженитися. Чей же я-
кусь вже маєш на примітю.

— Ще не маю ніякої.

— А я тобі кажу, що вже маєш!

— Де? Яка? — козак спитав здивований.

— Не кажу, що якась вже твоя. Кажу лише те,
що якусь вже маєш на примітю. Саме того ти загадав
переселитися на Запороже.... Ну? Не моя правда?

— Може й ваша. Але воно звичайно бувас так,
що козак тільки заспіває: “ой жаль серцю буде,
возьмуть чужі люде, моя не буде.”

Цю розмову перебив Петро, кажучи:

— Як ти хочеш переселитися на Запороже, то
найліпше булоби потім боці Дніпра, десь над Сама-
рою.

— А по цім боці, десь у вашій паланці, не мож-
на би? — Коваленко спитав.

— Як ти хочеш відстати від реєстрових, то тобі
безпечніше осісти там, де ще не сягає рука Поль-
щі. Моя паланка зараз під боком твого полку при-
шляху опанованім **Ляхами**.

— Я волів би десь недалеко вас,—молодий ко-
зак відповів, замнявшися.

— А то чому? Я вам ні брат, ні сват.

— Бо... бо вас вже знаю і знаю ваших сусідів.
По тім боці самі чужі люде.

— По цім боці я рішуче не радивби. Як тобі за-
далеко Самара, то не злі місця є блище, недалеко
Хортиці, але таки по тім боці.

— А ваша старшина позволить? Запорожці не
дуже добрим духом дишуть на тих козаків городо-
вінх і що в королівській службі.

— Ми знаємо, що лише полкова і сотенна стар-

шина реєстрових козаків служить Ляхам душою і тілом; що рядове козацтво у тій службі не по своїй волі. Я гадаю, що як хто з вас схоче поселитися на Запорожу, то великих труднощів не буде. Вільної землі масно ще дуже багато. Побалакаю з кошовим, побалакаю з полковником самарської наланки.

— Я ще не все сказав про це переселення. Зі мною хотівби перейти на Запороже мій товариш і приятель Якім Тесленко. За него віддаю мою сестру і не хотівби, щоби вони лишилися під владою Ляхів.

— Чи ти хочеш покинути твій полк аж тоді, коли твоя родина вже буде на Запорожу?

— Очевидно, що так. Як би я покинув службу і осів на Запорожу раніше, то пан мого села, не випустивби моєї родини. Зараз запряг би до панщини. Я мушу вивести їх раніше, ще коли вони вільні і пан не сміє займати їх.

— Тесленко також має родину?

— Має, але вони панів не бояться. Його батьки, міцани вільного міста і мають ще двох синів. Один також козакус, другий лишається при батьківськім ремеслі. Він римар. Мій товариш лише тому хотівби перейти на Запороже, щоби, взявши мою сестру, мати окреме, своє власне господарство.

— То хиба зробили так. Як наша старшина вже дасть дозвіл, переведеш на Запороже свою родину. Тоді нехай твій товариш зараз покине службу, звінчаться з твоєю сестрою і осяде, поки що на твоїм пайку. Як ти знайдеш собі дружину, то для Тесленка знайдеся якийсь шмат землі біля твого. Хиба що ти загадав женитися раніше.

— Воно так скоро не буде. Тесленко вже знайшов свою долю, я мушу що лин розиратися.

— Гадаю, що не довго будеш розиратися, —

замітив Бурлай. — Хиба, що ти вже знайшов, але ще замолоду і тобі треба буде підождати, аж підросте... Ну? Я вгадав, чи ні?

На це питання Коваленко не відповів. Звів розмову назад на діло за яким сюди приїхав. Вперід сторгував у полковника ту худобу, яку цей ще міг відпустити. Полковник розказав йому, що в кого ще може дістати. Стануло на тім, що за який тиждень Коваленко буде гнати закуплений в наланці товар по-при зимівку Дубеняка і тоді возьме й те, що у него купив. Полагодивши це встав і пішов до пекарні, казучи, на те, щоби вигнати відтам своїх трьох козаків, бо вже пора далі їхати. Коли козак вийшов, Бурлай спітав Петра:

— Ти гадаєш, що він до пекарні пішов по своїх козаків?

— А по кого ж?

— Щоби з пекарні вивчати козаків, не потребуєс аж сам туди йти. Міг свиснути і вони самі вийшли би... Як гадаєш? Добрый з него був би зять?

— Кому зять?

— Кожному, що має допъжу. І у тебе є одна.

— Лиша? Вона ще дитина.

— Добра мені дитина! Мінає піснайцятій рік.

— За реєстрового Анни не дам!

— Хібаж ти не чув, що він хоче покинути службу і перейти на Запороже? Хібаж ти сам не обіцяв йому помочі?

— То що з того?! До того, щоби він став моїм зятем, ще дуже далеко. Ні він про це не думас, ні я; найменше Анна.

— Так думасши, бо ти батько дівчини, а батьки звичайно мають полууду на очах і не добачують того, що кожний інший може вичитати на лиці молодих.

Я собі міркую, що він хоче перекинутися на Запороже... для Анни. Також гадаю, що від Анни гарбуза не дістане. До пекарні він пішов, щоби перед від'їздом ще раз побачити Анну. Ходи до пекарні і добре придивися, як то він балакає з Анною, як Анна з ним.

Ледви це сказав, двері відчинилися і увійшла Анна. Відко було, що сердита. Ще коли переступала поріг, Бурлай спітав.

— Ти чого сюди, коли в пекарні гості?

Анна зацукдалась, але подумавши хвилю, відповіла:

— Бо прийшов Коваленко. Він реєстровик, а ви тих реєстрових дуже не любите. Кажете, що й тато не любить їх. Того, скоро він увійшов, я зараз впійшла.

— Або ті три його товариші, з котрими ти була в пекарні ще заки прийшов Коваленко, не реєстрові? Чому ти від них не втікла? Вони ліпні від него?

Тепер Анна не знала, що сказати. Спаленіла і безрадна стояла коло порога.

— Ну! Тамтих трьох ти не боялася? Коваленко був би вкусив, чи зів тебе?

Аж тепер Анна відрізала:

— Того, що зість, або вкусить мене, я не боялася, бо він не вовк, ані пес. Але я боялася вас, вуйку. Ви вже там, лежачи під тим буком досить наговорили мені. Я боялася, що через якогось там козака, ви знов чешітесь мене.

— Коваленко, не якийсь там козак, а козак гідний, козак чесний. Як би я мав доньку, то полював би на него, щоби його вполяювати на моого зятя... Він буде цілком наш, бо покине своїй сторонці, і перейде на Запороже. Буде нашим сусідом. Що правда, дале-

ким, але все таки нераз загляне до нас.

Анна видивилася на Бурлая, її чоло і очі випогодилися. Хвилю подумала і відповіла:

— Яке мені діло до того, буде він нашим сусідом, чи ні; буде до нас заходити, чи ні! Або то мало козаків заходить до нас? Я до того вже привикла. Приходять, і, як прийшли, так відходять.

І той, що колись прийде по тебе, також відійде але з тобою.

— Такий ще не скоро прийде і, як відійде, то мабуть без мене!

— Скоро, чи не скоро, але Коваленко вже відходить. Коні вже перед хатою. Впідім всі троє, бо личить гостеви пожелати щасливої дороги, та сказати йому, що він у нас все буде “гість в дім, Бог в дім.”

— Чому, всі троє? Не до мене він приїхав. Приїхав до тата, отже вистане, як до него вийде тато.

Петро, котрий через весь час тої розмови мовчав пільно призиравчися доњці, вийшов з хати. Бурлай вхопив Анну за руку і спитав:

— Ти хочеш його оскорбити? Ходи зі мною!

Лінна, будь то би отягалася, але пішла. Коли й Лінна вийшла, та усміхнена подала Коваленкові руку і весело глянула в його очі, замрачене лице козака прояснилося. Гості відіхали, Іван і Бурлай знов пішли під бучок, щоби ще дещо неребалакати. Перший зачав Бурлай.

— Що-ж ти тепер скажеш, по цій моїй розмові з Анною? Ти добре слухав, добре призирався її?

— Погано! — Петро відповів.

— Чому, погано?

— Бо як той козак буде частіше зазирати до нас, то дівка справді готова вдуріти.

— Бурлай аж підвівся і крикнув здивований:

— А на що ж родиться дівка?! Хиба на те, щоби йти за приміром своїх мамів, як прийде їх час, та-кож повіддаватися. Як і тобі Бог дав доношку, то на те, щоби її вхопив якийсь козак.

— Не бороню, нехай хапас... як ще троха підросте. Але тепер, ще не пора. Вони не добре, як дівка закрутить собі голову таким, що про неї й не думає.

— Відки знаєш, що Коваленко не думав про Анну?

— А ти відки знаєш, що думав? А хоч би й думав... то що з того? Ти думав про Мотрю...

— Бо я був дурень і пішов на море. Що Коваленко думав про Анну, домірковуюся з його поведіння. Що такий дурень, як я, не буде і, як не дістани гарбуза, то на море не піде, виходить з того, що хоче поселитися на Запорожжю.

— Я волів би, щоби він до нас не зазирав і дівці голови не завертав поти, поки не пора віддавати її.

— Я того не бачив, щоби він Анну баламутив.

— Ще гірше буде, як вона сама ним заверне собі голову, хоч він про неї не думає.

— Скорі шокажеться, що він думав. Зразу і я був його ворог. Тепер бачу, що добре було би прикувати його до нас. Але не лиши на те, щоби Анна мала з него потіху. Такі, як він, потрібні між ресетровичками, що стоять на Запорожжю. Як прийде слuchний час, як з Чигирина прийде приказ зачинати, то мусимо зачати від польського гарнізону під Січию. Добре було би перетягнути на наш бік цілий корсунський полк. Як би в полку було кілька таких Коваленків, то це легко можна би зробити.

— Гадаю, що с їх чимало.

— Думаю, що для задуманого нами діла добре би було дістати в наші руки Січовиків козачу громаду на Буцькому.

— Вони в кожній хвилі пристануть до нас.

— Все ж таки треба би, щоби їх отаманами були люди, втасминчені в заговір. Непійвода, колишній Січовик і його мабуть ще до нині в Січі шанують. Чи не добре було би, щоби він вернув назад до Січі. Не тяжко було би зробити його кошовим.

— В Січі він не конче потрібний. В заговір можна втягнути пинішнього кошового. Непійводу добре би було зробити отаманом на Буцькому.

— А тенерішній кошовий вдережиться через пару років?

— Тяжко, щоби знайшовся лішній. На рік безперечно виберуть його ще раз.

— Може би ми завтра поїхали до Непійводи? Но короткій балачці зміркуємо, чи можна виявити йому нашу тайну. Він і мені потрібний, щоби поміг перевести сюди решту моєї праці.

— Щоїду, але за три дні мушу бути назад, бо Ковалено ще раз постучить до мене.

— Возом зайде? Бо як возом не можна, то піду пішки. На коня не сяду.

— Тяжко, бо не скрізь є дороги, але зайдати, зайдеш.

Зараз, ще тої самої днини пустили до Непійводи гінця з вістю, що завтра до него приїдуть гости: старий знакомий запорожець Рябуха з полковником Дубеняком. На другий день досвіта виїхали. Дубеняк верхом, Бурлай візком. До Непійводи зайдахи дві години після полудня. Коли Непійвода побачив їх, зараз зрозумів, що чогосьто, Бурлай вже не Бурлай, а Рябуха. Так він і звав його. До-

мірковуючися, що оба приїхали до него в якісь важнім ділі, він зараз, ногостивши їх, пішов з ними до саду, де могли балакати ніким не підслухувані. Бурлай розказав Непийводі, що ладиться нове козацьке повстання проти Польщі, та що воно, як доси бувало, вийде з Запорожжя. Що це повстання організує Хмельницький, не казав. Сказав лише тільки, що цим разом повстання зачнеться при помочі кримської орди.

Вислухавши, Непийвода пішов до хати і похвили вернув зі скрипочною. Бурлай пізнав її. Це була та сама скринька, яку він дав був Непийводі тоді, коли відходив на море. Поставивши скриньку на землю коло Бурлая, Непийвода сказав:

— Оесь твоя скринька. Що у ній було тоді, коли ти мені передав її, те й тепер с.

На лиці Бурлая видко було, що скринкою не дуже втішився. Не беручи її в руки, відповів:

— Хиба ви не знали, що в своїм часі з цею скрипочною зробити? Вона вже давно не моя.

— Знав. Знав, але не треба було. Я все гадав, що ти ще вернеш. Аж як би ти не вернув за моого життя, то по моїй смерті скриночка була би пішла туди... ти знаєш, куди...

— Пішліть бодай тепер.

— Не треба. Як ти не хочеш відобрati для себе, то возьми на військовий скарб. Ти сам сказав, що збираєш не лиш військо і збору, але й гроші. Я ще своїх додам. І мої зяті дадуть.

— Хиба, що так возьму, — Бурлай сказав, присуваючи скриночку до себе. — Чи ви не моглиби вигодити мені ще в однім ділі.. Я сюди вернув не сам і не з порожнimi руками. Я не на те пішов на море, щоби по пару роках вернути голий. Біда лиш

в тім, що через тих Ляхів коло Січи і через їх розвіди, мою працю, можу лише потайно прокрасти на місце, де я тепер засів. Моя праця недалеко від оїкою кількох моїх хлопців. Ви ліште знаєте цю сторону, отже при вашій помочі легше було би все мос добро... не так мос, добро, як військовий запас перевезти, чи перенести у Великий Луг. Я лппшивсьби у вас і по троху переносив би.

— До цого ти тут не потрібний. Лише пришли сюди одного твого хлопця, котрий показав би мені твій скриток. Все, що маси там, перевезу до полковника, хоч би в білу днину.

— Добре, пришлю. Через Дніпро у Великий Луг я вже сам перевезу... Але... на тім ще не кінець. Я хотівби почути від вас, що ви думаете про Січовиків і про товариство на Буцькому?

— Хочеш знати, чи вони пішлиби за вами? Як буде надія на якийсь успіх, то чому ж би не пішли. Па те й вони с. Але я не радивби вже тепер балакати з ними про це. Вистане в послідній хвили.

— Очевидно, що про це балакати не можна, бо зараз донеслосьби до Ляхів. Тепер треба по Запорожжю голосити тільки те, що ладяться походи проти Турка і то на жадання самого короля Польщі. Але, добре булоби аби ті товариства мати в наших руках. Коли Запорожці будуть знати, що сама Польща дасть їм гроші на війну з Турком, то давним своїм звичаєм вони й Татарина будуть скубти сильніще. Але Татари будуть нашими союзниками у війні з Польщею, отже нам треба, не кажучи чому, Запорожців здергувати від насоків на татарські улуси і на татарських чабанів. Це дастесь зробити тільки тоді, коли старшинами в Січи і на Буцькому будуть наші заговірники.

— Треба би з тими старшинами побалакати,— замітив Непийвода.

— Балакаючи з ними про таке, треба би також сказати про наш заговір вже дещо знають.

— Або такі вже є у Січи і на Буцьку?

— Вже є не один, але всі воїни замолоді і на Запорожжі почуходили що лиши в послідних часах, отже Запорожці старшинами їх не пороблять... Як би так ви вернули до Січи... Вас знають, поважають... На рік ви безпечно могли бы стати кошовим... Ну?

Непийвода покрутів головою заперечуючо і сказав:

— Це вже не на мої літа.

— Кошовими бували ще старші.

— Та, я тут в хаті вже непотріб. Але, гадаю, діло не нагле. Через зиму неодно може змінитися. Як нарік покажеться, що буду вам потрібний в Січи, чи на Буцькому, то побалакаємо про це. Як треба, то треба.

Бурлай і Дубеняк переночували у Непийводи і на другий день відіхали. До Непийводи прийшов козак Бурлай і манівцями, які показав Непийвода, стали переносити до полковника, відтам човнами у Великий Луг мушкети, шаблі, пожі до синів, порох, олово і всякий пінний військовий запас, придбаний Бурласем в часі його ушкальства.

Минуло літо, минула осінь, прийшла зима.

Життя на засипаному снігами Запорожжю, неначе завмерло. Уходники, що в літі скрізь рибалчили, або полювали, геть десь пощезали. Ті, що жили на Запорожжю постійно, поховалися в своїх зимівках. Ті, що прийшли були з волости, вернули в свої сторони з запасом вяленої риби, бобрових і пінних ко-

жухів. Тихо і супокійно було в хаті полковника, тихо і супокійно в його наланці. Бурлай лише раз, в саме Різдво загостив до сестри. Був цікавий, чи нема яких вістей з Чигирина. Вістій не було ніяких. Посьидів у сестри дві неділі і вернув назад у Великий Луг, де пересидів аж до весни.

Весна напово оживила ціле Запороже. Стени зацвіли, ріки скинули з себе ледяні окови. На Запороже знов ринула фаля уходників. Між уходниками було багато таких, що приходили на постійний прожиток... Приходили здалека, з північних і західних земель України. Досить було раз глянути на них, щоби побачити велику ріжницю між ними і звичайними уходниками. Зараз було шізнати, що то не рибалки і мисливі, які на Запороже ідуть тільки на те, щби заробити на свій хліб. Зараз було видно, що то люди лицарські, яких промислом є війна. Кожний приходив з добрим конем, або й з двома, добре зазбросний, добре одітний і не без гроша. Деято з них ішов до Січи, деято на Буцький острів, деято осідав у якій закутині Запорожа. Хоч би на те, щоби не нудьгувати і не проїдати грошей, майже кожний з них приставав до якогось гуртка, уходників і разом з ним промишляв уходницькими промислами.

Коли такого хто читав, чого він покинув рідині сторони, коли дома інанції не робив і добре пому було, він відповідав, що заноситься на велику війну з Турком, яка вийде з Запорожа. Кого свербить рука, кого кортить скочити у перший огонь, той повинен бути першій на місці, де буде збиратися лицарство і відки вийде похід. Як його питали, коли та війна зачнеться, він, або здвигав раменами, що не знає, або відповідав, що тоді, коли сподобається

польському королеви і він Запорожцям пришле
гроші на чайки, на збрую.

Непійвода, котрий вже раньше господарство здав був на зятя, покинув хату і пішов до Січи, де його, колишнього січовика присяли дуже радо. Коваленко перевів свою родину на Запороже і поселив її по тім боці Дніпра, недалеко Дубеняків, зараз за Хортицею. Сам ще лишився при реестровиках, бо йому ще невідомо час, до якого зобовязався був служити. Мусів служити ще цілий один рік, до слідуючої весни. Правда, якби покинув службу і пішов до родини, то в тій ділкій стороні, де осіла його родина, ніхто не важивсьби займати його. Але він мав дві важні причини не покидати реестрової служби проти волі старшини. Бурлай втягнув його в заговір і сказав, що він йому потрібний на якийсь час між реєстровими, що стоять під Січню. Хоч Коваленко не був сотником, бо сотниками реєстрових були самі Ляхи, козаки з його сотні дуже любили його: за ним усі пішли би в огонь. Бурлай хотів також знати, який дух з між реєстровими, та чи між ними є більше таких, яких можна би бодай в послідній хвилі втягнути в заговір. Виміркувати, яким духом який козак в полку дішиє, міг тільки Коваленко. Отже Бурлай просив його, щоби полку ще не покидав.

Коваленко мав ще свою власну причину бути в згоді з полковою старшиною. Його тягло до Дубеняків. Не так до всіх Дубеняків, як до Анни. Коли тільки робив службу в тій стороні, то все, бодай на хвилинку скочив до хати полковника. Аби тільки глянув на Анну, то вже йому було лекше. Не знав чи з того вийде що путьного, але хотів мати до Дубеняків вільний та легкий приступ, хотів бути у них як найчастіше. Як би від полку втік, то не мавби оправ-

даної нагоди поступати до полковника паланки, і, що найгірше, мусів би до него іавідуватися потай своєї теперішньої старшини і потай ляцького війська. Він хотів зазирати до Лини без ніяких перепон і явно, отже йому треба було таки лицитися в службі поти, поки його на його жадання не відпустять.

На островах у Великому Лузі товариство Бурлай росло. Воно не дармувало. Одні ловили рибу, інші полювали. Бурлай громадив занас для більшого товарства. Зайвіну перепродував, висилаючи крізь Запороже до подільських городів. Гроні докидав до військового скарбу. Що хитріших хлопців зі своєї громади шовсплав: одних до Січи, других до товариства на Буцькому. Це на те, щоби своїми балачками підготовляли козацтво до бенкету, який в Чигирині підготовляє Хмельницький.

Всі ті стали з городової України під Польщею приходити на Запороже і по Запорожу розходитися ріжні чутки, котрі не мало турбували всіх тих, що в послідніх часах прийшли на Запороже думаючи, що ладиться похід проти Турків. Ці чутки ще більше турбували тих, котрі знали, або тільки домірковувалися, що з того походу проти Турка може вийти похід проти Польщі. Ті чутки не могли їм сказати, до чого саме тепер іде. Перша чутка була така, що польський гетьман коронний Конецпольські, котрий королеви радив пустити козаків на море, номер. Ще ніхто не зінав, що королеви порадить новий коронний гетьман Потоцькі. На Запорожу гадали, що опозиція польських панів проти війни зломила короля і він залишив свій намір війни з Турками, бо старшина реестрових і новий корсунський староста, коронний хорунжий Александр Конецпольські зачали ще дуще гнобити родини козаків. Кажучи, що вони сидять на

панських ґрунтах, накладали на них тяжкі данини, панщину, або з тих ґрунтів викидали їх. Так польські пани робили все тоді, коли їм козацька шабля була ненотрібна. Чуючи про таке, на Запорожжю стали думати, що король розгадався і задуманої ним війни вже не буде.

Нараз на Запорожжя прийшла вісті, що з Чигирина поїхала до Варшави депутатія козаків, по кликання самим королем. Всі подумали:

— Хиба король таки далі думає про війну... Бо чого ж кликав би старшину аж до себе?!

Всі дожидали нетерпеливо повороту депутатії, цікаві, що вона привезе. Депутація вернула, але депутати, між котрими був також сотник Хмельницький, неначе води в рот набрали.

Десь при кінці мая у Дубеняка зявився гінець з Чигирина. Сказав, що хоче балакати з козаком Рябухою. Мусів ждати до другої днини, бо Бурлай був у Великому Лузі і по него що липи треба було післати. Коли на другий день Бурлай прийшов, гінець пішиов з ним до ліса і став розказувати:

— У польського короля була депутатія реестрових старшин. Хоч польські пани далі рішучо протилються всякій війні з Турком, король таки хоче ту війну викликати. Король хоче до тої війни свою піляхту присилувати.

— Як ту шляхту присилус? — Бурлай замітнів.

— Ця піляхта в Польщі всевладна.

— Присилувати можуть її Турки, коли самі зачнуть ту війну.

— А як не схочутъ? Хто їх присилус.

— Король хоче, щоби до того присилували їх Запорожці. За те польські пани не могли би нарікати на короля, бо знають, що Запорожці мають свою во-

даної нагоди поступати до полковника паланки, і, що найгірше, мусів би до него навідуватися потай своєї тенерішної старшини і потай ляцького війська. Він хотів зазирати до Лини без піяких перепон і явно, отже йому треба було таки лишитися в службі поти, поки його на його жадання не відпустять.

На островах у Великому Лузі товариство Бурлай росло. Воно не дармувало. Одні ловили рибу, інші полювали. Бурлай громадив занас для більшого товарства. Зайвищу перепродував, висилаючи крізь Запороже до подільських городів. Гроши докидав до військового скарбу. Що хитріших хлопців зі своєї громади шовсиплав: одних до Січи, других до товариства на Буцькому. Це на те, щоби своїми балачками підготовляли козацтво до бенкету, який в Чигирині підготовляє Хмельницький.

Всі ті стали з городової України під Польщею приходити на Запороже і по Запорожу розходитися ріжні чутки, котрі не мало турбували всіх тих, що в послідніх часах прийшли на Запороже думаючи, що ладиться похід проти Турків. Ці чутки ще більше турбували тих, котрі знали, або тільки домірковувалися, що з того походу проти Турка може вийти похід проти Польщі. Ті чутки не могли їм сказати, до чого саме тенер іде. Перша чутка була така, що польський гетьман коронний Конецпольські, котрий королеви радив пустити козаків на море, і номер. Ще ніхто не знав, що королеви порадить новий коронний гетьман Потоцькі. На Запорожу гадали, що опозиція польських панів проти війни зломила короля і він залишив свій намір війни з Турками, бо старшина реєстрових і новий корсунський староста, коронний хорунжий Александр Конецпольські зачали ще дуще гнобити родини козаків. Кажучи, що вони сидять на

панських ґрунтах, накладали на них тяжкі данини, панщину, або з тих ґрунтів викидали їх. Так польські пани робили все тоді, коли їм козацька шабля була ненотрібна. Чуючи про таке, на Запорожжю стали думати, що король розгадався і задуманої ним війни вже не буде.

Нараз на Запорожжя прийшла вісті, що з Чигирина поїхала до Варнави депутатія козаків, по-кликана самим королем. Всі подумали:

— Хіба король таки далі думає про війну... Бо чого ж кликав би старшину аж до себе?!

Всі дожидали нетерпеливо повороту депутатії, цікаві, що вона привезе. Депутація вернула, але депутати, між котрими був також сотник Хмельницький, неначе воді в рот набрали.

Десь при кінці мая у Дубеняка зявився гінець з Чигирина. Сказав, що хоче балакати з козаком Рябухою. Мусів ждати до другої днини, бо Бурлай був у Великому Лузі і по него що лини треба було післати. Коли на другий день Бурлай прийшов, гінець пішиов з ним до ліса і став розказувати:

— У польського короля була депутатія ресстрівних старшин. Хоч польські пани далі рішучо противляться всякій війні з Турком, король таки хоче ту війну викликати. Король хоче до тої війни свою піляхту присилувати.

— Як ту шляхту присилує? — Бурлай замітив.

— Ця піляхта в Польщі всевладна.

— Присилувати можуть її Турки, коли самі зачнуть ту війну.

— А як не схочутъ? Хто їх присилує.

— Король хоче, щоби до того присилували їх Запорожці. За те польські пани не могли би нарікати на короля, бо знають, що Запорожці мають свою во-

лю і польського короля не слухають. Щоби Запорожців, котрі тепер сидять бездільно і нудьгують, заохотити до більших насконів на турецькі городи, король дав для них гроши на будову чайок. Козача депутатія сказала королеві, що будова і запас одної чайки буде коштувати сто талярів. Король дав післять тисяч талярів на шістдесят чайок.

— Відки король взяв гроши? Своїх не має, піляхта апі зломаного не дала.

— Дала Венеція. Бо то Венеція організувала війну християнських держав проти Туреччини і хоче, щоби Польща зачала козаками. Перед приїздом козачої депутатії був у Варшаві венеційський Телольо і лишив королеві зачет. Репіту грошей Венеція дасть, як Польща вже зачне війну.

— Хто взяв тих шістдесят талярів?

— Взяв Хмельницький. Частину я привіз...

— На будову чайок, на війну проти Турка?! — Бурлай аж крикнув здивований, бо знов, що Хмельницький про війну з Турком і не думас, але ладить повстання проти Польщі.

— Лиць на кілька чайок. Бож король дав ті гроші на чайки, на війну проти Турків і дуже дивувався, що нічо не робиться, хоч гроши вже є. Репіту грошей Хмельницький сховав. Є ще одна причина чому Хмельницький приказав построїти пару чайок. На Запорожжя зібралося багато таких очайдухів, які бездільно сидіти не можуть. Як рік, другий, не будуть мати якої вносинної роботи, то розійдуться. Щоби їх таких задержати в купі, треба їх пустити, як не проти Татарина, то проти Турка. Ми накладаємо з Татарами, отже Татар треба лишити в супо-кою. Непосидючих треба випустити на море, нехай погуляють. Не будуть нудьгувати й розбігатися

і король буде гадати, що ми справді ладимося до війни з Турком... Як тепер в Січи? Бо гроші муши пе-редати в незні руки. Цебто в руки такі, що справді построять пару чайок, та зорганізують якийсь морський похід.

— В Січи с тепер Непийвода. Гроші передай йому. Він це найліпше зорудує, бо вся січова старина дуже поважає його.

Гінець відіхав. Бурлай перебалакав діло з полковником. Оба радили, як зорудувати приказ Хмельницького. До Січи, щоби все те передказати Непийводі, Бурлай не мав охоти їхати. Там був неодин, що зінав його ще з давніх часів. Бурлай не хотів щоби в Січи вже тепер знали, що він тут. Непийводу кликати сюди, відволікло би діло. Полковник рішиився сам поїхати до Січи, бо він, як паланочний старина, й так мусів бувати і сам. Дубеняк поїхав, Непийводі сказав, у чим діло і оба пішли до конюшого. Конюший ще не зінав, що проти Польщі ладиться баталія. Гадав, що Хмельницький держиться строго приказів короля і широко хоче Запорожців кинути на Турка. Він сам хотів частину січового товариства випустити в який воєнний похід, бо вже загадато пазбиралося у него несупокійних духів, які, не маючи роботи, лише заколочували сунокій у Січи. Полковник передав кошовому гроші привезені гінцем Хмельницького і відіхав. По кількох днях прийшла до него вість, що Січовики вже рубають дуби на будову чайок.

Не довго запорожські завзятці тішилися, що ногулюють на морі, та закурять люльки на пожарі якого турецького міста. Польський сойм на війну з Турком не згодився, королеви приказав розпустити звербоване військо і зажадав, щоби козакам заборо-

нено йти на море. Цю заборону йти на море команда корсунського полку і польського гарнізону під Січию зрозуміли так, що Запорожцям треба всячими способами утруднювати будову нових чайок. Січовинки мусіли спішити роботу саме тоді, коли чутки про недалекий морський похід стали ішораз більше козацького лицарства стягати на Запороже. Бурлай вислав до Чигирина гінця з питанням, що діяти. Від Хмельницького прийшла відповідь:

— Король не залишив своїх воєнних намірів. Іти на море заборонив нещиро. Тільки на те, щоби утихомирити польську піляхту. Чайки треба будувати хоч би лише на те, щоби народ, який збігся на Запороже, вірив у недалеку війну і не розходився. Як польський гарнізон під Січею кирпнить, то роботу перенести на таке місце, де йому тяжче буде кирпинти. Не дуже кванити. От, щоби тільки була якась познака, що щось робиться.

Голосний від місяця стукіт сокир недалеко Січи затих, але своєї роботи Січовинки не залишили. Майстри перенеслися в сторону житла полковника Дубеняка і там свою роботу розпочали заново. Це донеслося до ротмістра драгунів Тиесні і він з цею вістию зараз побіг до корсунського полковника, котрий саме тої днини вернув з Чигирина, де був на раді генеральних старшин всіх реестровиків, балахав з королівським комісарем над козаками Шембергом і коронним хорунжим Конецпольським. Коли Тиесня сказав полковнику, що Запорожці далі будують чайки, та що він має велику охоту розігнати їх, полковник сказав:

— Я маю важливу роботу для вас і для нас всіх. Діються річі загадочні. Татарський чамбул був аж під Чигирином. Ніхто не знає, які то були Татари:

кримські, очаківські, чи інші. Ніхто не знає, відки вони прийшли і яким шляхом крізь Запороже підійшли аж під Чигирин. Є здогад, що то була якась змова між тим чамбулом і козаками. Чамбул вже був у засідці. Відворот замикала йому сотня Хмельницького. В рінаючій хвилі Хмельницький паде з коня, його сотня не має команди, чамбул вихопився з матні і втік.

— Я думаю, що Хмельницький нарочно зробив так, щоби Татар випустити з лапні, — ротмістр замітив.

— Зразу всі так думали, але слідство показало, що його упадок з коня був поневільний. Його особистий ворог, польський шляхтич Дачевські звалив його з коня, вдаривши шаблею по голові. Хмельницький впав і довго лежав без тями. Виключене, щоби він був у змові з Дачевським, та щоби напад Дачевського був умовленою між ними обома комедією. Дачевського підмовив до того найбільший ворог Хмельницького, чигиринський підстароста Чаплінські.

— Мабуть чистий случай зробив, що саме тоді, коли Хмельницький випускав Татар з матні, той Дачевські наскочив на него.

— Це не виключене. Чаплінські каже, що має вісти про якихось гінців Хмельницького до іерскопського бея і від бея до Хмельницького. Нам треба добре пильнувати всі переправи через Дніпро, щоби спіймати бодай одного такого гінця. Також треба прослідити, чи на Дніпрі нема якого незвісного нам і не пильнованого нами броду, яким Татар могли би непомічені обратиця на Запороже і манівцями зайти аж за Тясмин.

— Таке місце знаю! — ротмістр аж крикнув. — Воно пару миль відси, при Великому Лузі. Як вода

в Дніпрі невелика то татарські коні з попривязуваними до боків снопами троші, пройдуть ріку плавцем. Татари за кіньми, держачися хвостів.

— Сумніваюся, чи Татари вибрали би дорогу крізь Великий Луг. Вона для них дуже далека і не дуже безпечна.

— Пусте, що далека і небезпечна. Для них головне це, щоби їх не доглянуло наше око... На додавок, хто зна, як там є? Чи я знаю Великий Луг? Чи ви знаєте? Може той Великий Луг страшний тільки тим, що ми його не знаємо... Не виключене й те, що у Великому Лузі Татари мають помічників і спільників. Не виключене, що тим помічником і спільником є начальний полковник Дубеняк...

— Деж би таке могло бути?! Я Дубеняка знаю. Це також козацька гадина як всі інші Запорожці, але з Татарами проти християн не буде накладати.

— Таке у козаків не першина. Я цemu Дубенякови не вірю. Чому він перенісся так далеко від Січи, коли йому в цих сторонах було добре? Недалеко від него у Великому Лузі поселився якийсь, на Запорожжю досі нікому незвінний Запорожець Рябуха. Поселився з більшим товариством. Той загадочний Рябуха дуже часто навідується до полковника Дубеняка. Не виключене, гінців, про яких балакав Чаплінські, тому не може спіймати, бо їх шлях іде через хату Дубеняка і житло Рябухи? Чи не туди, крізь Великий Луг іде новий татарський шлях?

Полковник призадумався і каже:

— Це справді не виключене. Треба би провірити. Але якоє так, щоби зрадники не доміркувалися, що ми на їх тропі.

— Лиштіть це мені. Возьму десять моїх драгунів і поїду на обізду. Скажу, що від гетьмана прий-

шов приказ обіхати цілу татарсько-запоріжську межу, та питати людей, чи не бачили тропи татарського чамбула. При тій нагоді, будьто би від нехочу, зійде балачка й на дещо інше. Дубеняк має балакливу жінку. Вона й не схаменеся, як це, або й те впщебече. Щоб після і її дівчині розвязалися язички, муну взяті з собою пару жвавих козаків. Дайте мені яких десять з вашого полку. По змозі таких, які у Дубеняків були би мілітми гістьми.

— Дам вам осаулу Коваленко, бо він до Дубеняків уже від давна зазирає і вони раді йому.

— Зазирає?... Раді йому?... Та, нехай... Мосоко і мое ухо будуть і його пильнувати. Може він причиниться до розвязання загадки.

— Сумніваюся, чи він в якій змові. Він мабуть зазирає до дівки. Я чув, що Анна Дубеняка дуже гарна дівчина. У полковника також покладний грін.

— Я ту дівку раз бачив. Це було вже давно, тому півтора року. Заповідалася несогірне. Мабуть вже виросла в гарну дівку.

Вже на другий день горі Дніпром пішов розізд. Поїхали Тішесня з десятма драгунами. Коваленко з десятма козаками корсунського полку. До Дубеняка приїхали в саме полуднє, коли його самого не було дома, бо також був на розіздці. Гостій приняла полковника. Драгуни і козаки лішилися на майдані перед хатою, Коваленка і Тішесню полковнико-ва запросила у хату. Очевидно, Анну не ховала перед ними в пекарні. Мамуня любила припиратися, як подивляють красу її доні. І сама Анна була би вже не послухала, коли би її схотіли відгороджувати від людей; ще й коли між тими людьми був козак Коваленко. Весело було в хаті, бо і Коваленко і Анна і господиня вміли балакати. Також Тішесня був весел-

лій балакун. На добавок балакалося не на сухо.

Ротмістр, зразу веселий як всі в товаристві, став що раз менше втручуватися в розмову. Він зміркував, що Анна не дуже радо балакає з ним. На його питання відповідає, але коротко і, неначе тільки з чесності, щоби гостя не оскорбіти. При тім ледви гляне в його очі, або й цілком не дивиться на него. Цілком інакше балакала з Коваленком, й інакше позпрала на него. Його вона сама тягla за язик, балакала жваво, з очима все впяленими в його лицe. Нерешті Тиесня додумався до того, що поки той козак в хаті, поти йому самому тут нічого сидіти. На добавок до голови прийшла йому нова гадка і він для своїх цілій загадав використати час неприсутності полковника. Також гадав, що Коваленка відтягне від дівчини. Встав і промовив:

— Пане осаул! Не забуваймо, що ми не на забаву сюди приїхали.

— Я не забиваю, але, поки що, нічого з того. Поки нема полковника, нічого не вдіємо.

— Дещо можемо зорудувати й без полковника. Ми приїхали сюди також на обзорини, чи нема де останків татарської тропи. Не виключене, що вони вдерлися на Запороже в цій стороні з Великого Лугу.

— А я думаю, що це немислимe і ми тут ніякої татарської тропи не знайдемо. Це не пуста сторона. Як би вони тут пробрались були через Дніпро, хоч би й в ночі, то був би їх побачив хтось з людей полковника, хтось з охотників, хтось з тих, що роблять чайки. Як не їх самих, то був би побачив їх тропу, та зараз про це звістив би полковника.

В ту розмову вмішалася Анна, кажучи.

— Про це, щоби туди пройшли непомітно якісь Татари, не може бути й бесіди. Тут вже забогато на-

роду. Тут і у Великому Лузі. От лішнє не рицайтесь і сидіть в хаті. Хиба, що вам наша хата немила?

При тих словах Анна глянула на Коваленка так, що він до реїти втратив охоту шукати татарських слідів. Простягнув руку по збан з медом і сказав.

— Я думаю так само, як полковника. Сидім в хаті, як нам тут добре і дождаймо полковника. Може він вже щось знає, то скаже нам.

Ротмістр зміркував, що Коваленка не відтягне від Анни, отже встав і каже.

— Шкода часу. Не хочете ви, то сам піду.

Тшесня вийшов з хати, сів на коня і став роззиратися. Хата стояла на північнім краю степу, півтора миля довгого краю Дніпра і милю широкого. Від хати до Дніпра була добра верста. Цей малий степ окружав з трьох боків густий високий ліс, з одного Дніпро. Беріг Дніпра був оброслий хащами. Ротмістр пустився трухцем вниз Дніпра, щоби цілий безлісний простір обіхати і добре йому придивитися. По дорозі в голові розроблював свою нову думку.

— Коло Січи, я з моїм військом не дуже потрібний, бо там вже стойть цілій полк ресетрових козаків. На його старшину і на більшість мужви Польща може покладатися. Я був би потрібніший тут, бо туди мабуть іде новий потайний шлях з Запорожжя у Крим. Як би так мене перенесено сюди, то Польща мала би цей новий шлях в своїх руках. Я, в моїх руках мав би... дівку. Коваленко лиш десь колись мігби заглянути сюди. Від полкової старшини можна би виторгувати, що вже ніколи не випле його в цій сторонні. Я, будучи сусідом Дубеняків, міг би до них заходити що дніни. Час зробив би своє і я ту

дівку таки діставби... Як не по доброму, то... якось то буде. Тільки треба би від гетьмана вимантити дозвіл неренесення моого війська зпід Січи сюди.

Передумуючи все те, ротмістр за трохою татарського чамбула і не розсирався. І він додумався до того, що цілком непомітно більший чамбул не міг би туди прокрастися. Все-ж таки він не сумнівався, що це місце дуже пригоже для потайних гінців між Чигирином і Кримом, та що добре було би загатити їх цей шлях. Вергаючи з обїздки, ротмістр зійшовся з полковником. Щоби з ним побалакати без свідків, найліпше було зараз сказати, що його сюди принесло. Підсунувши блище до полковника, Тшесня засяяв:

— Я від гетьмана дістав приказ провідати, які то люди засіли у Великому Лузі, зараз за Дніпром просто вас. Це у вашому сусідстві, ті люди мабуть бувають у вас...

Полковник доміркувався, що таким питанням ротмістр хитро розпочав якісь допити, отже відповів виминчаючо.

— Я мало коли бачу когось з них з того, що бачив, міркую, що вони такі-ж ходняки-рибалки, як ті, що рибалчать по цім боці Дніпра.

— Щоби цілком такі, не скажу. Ходить чутка, що там поселилися якісь ушкали...

— Може й так. Або на Запорожжю мало таких? Вирочім, яке мені діло до того. Великий Луг пе під мосю владою. Межою мосї паланки Дніпро, Великий Луг за Дніпром.

— Але під боком вашої паланки. Через таке ванне сусідство ви можете мати клопіт. Хто зна, чи ті ваші сусіди не накладають з Татарами?...

— Крізь Великий Луг нема шляху. Як би й був,

то ми годі не пропустити на цей бік ні одного Тата-рина. Про більший чамбул, то вже й бесіди не може бути.

— А не бачили ви, або не чули, щоби якісь сто-ронські люди прокрадалися туди у Великий Луг, або відтам сюди?

— Чого їм прокрадатися? Кожний може робити це явно, в білу днину.

— Можуть бути такі, що хотіли би перед люд-ським оком заховатися... Щоби ніхто не добавив їх мандрівок туди й сюди...

— Хто-ж би то міг бути і чого?

— До коронного гетьмана прийшли вісти про я-кісь заговір між реєстровими козаками проти Поль-щі, та що між заговірниками і Кримом бігають якісь гінці...

— Тааак? Про це чую перший раз.

— Було би добре пильнувати проходу через Дніпро та всякого стороннього, що прокрадавсьби на цей, чи на той бік, арештувати; прислати до мене. Я взяв би його на дошиті.

— А мені яке діло до того?! — полковник аж крикнув. — Запороже вільна земля, Запорожці віль-ні козаки. Не нам журитися тим, що реєстрові коза-ки може бунтувати, може й накладають з Татарами. Коби тільки не робили на шкоду Запорожа.

Ротмістр зміркував, що з полковником про це нема що далі балакати, отже замовк. Мовчкі підіхали під хату. Полковник запросив ротмістра до хати, де Коваленко все ще балакав з полковникою і з Ан-ною.

Про справу, яка Типесю і Коваленка привела сюди, вже не було що балакати. Що полковник знав сказати про це, вже сказав ротмістрови по дорозі до

хати. Тшесня докладно оглянув терен і вже мав свій плян дальшої роботи. Експедиція переночувала у полковника і на другий день відіхала. В дорозі назад ротмістр майже не балакав з Коваленком. Він ломив собі голову питанням, як виконати це, що загадав був і що на його думку було конечне, щоби дістати Анну. Щоби до своєї мети зайти, він мусів вперід стати близьким сусідом Дубеняків; мусів би туди не перенестися зі своїм військом. На власну руку цого зробити не міг. На це треба було дістати дозвіл гетьмана. Хоч би такий дозвіл був, то для війська треба би вперід построїти, як не форт, то бодай касарню. На це мусів би мати не лише дозвіл, але й гроші. Очевидно, також від гетьмана. З разу гадав, вернувшись побалакати з полковником Корсунців. Як би полковник погодився з його думкою, то він міг би на власний страх, не шатаючи гетьмана, приказати будову форта недалеко хати Дубеняка і посадити там гарнізон. Коли Тшесня став думати, як про це балакати з полковником, почув за собою спів. Співав Коваленко якоєсь дуже веселої. Ротмістр жахнувся, бо нагло в його голові виринула гадка, що він, полюючи так на дівчину, готов посадити під її боком свого ворога... Коваленка.

— Ануж корсунському полковнику сподобається моя гадка і він зараз построїть форту, але у форту посадить, не мене, а яку свою сотню? Може й сотню з Коваленком! Тоді я хліба повісивбись би!

Ротмістр також подумав, що полковник ресурсних може не згодитися на цілій його плян, бо буде боятися, що це збунтує запорожців проти війська висланого Польщею на Запороже! Готов написати так до коронного гетьмана і гетьман заборонить будувати всякі форти і взагалі військо з під Січи пе-

реносити на інше місце. Рішившися про свої плянини полковникови й не згадувати, але до гетьмана вислати в цій справі письмо. Коли вже ціле таке письмо і передумав, стали його морочити нові сумніви.

— А ну ж, гетьман, хоч прийме мою гадку, виконає її не моїми руками і не для мене? Пришле якесь інше військо, може з Кодака? Тоді на місці, де я хочу сісти, сяде хтось інший. Найліпше булоби поїхати до гетьмана самому і устно перебалакати. Балакаючи з ним, зможу по кожнім моїм слові виміркувати, що він гадає. Зараз доповідаючи, що треба, зможу його думки справляти на шлях, який завів би його до моєї мети.

Рішившися їхати до гетьмана ротмістр подумав:

— Коби тільки сісти під боком Дубеняка, то спосіб дістати дівку знайдеться. Коби тільки скоро ішло, щоби той Коваленко не вхопив її ранше. Але до того мабуть ще далеко. З балачки у Дубеняків виходило, що такої молодої батько ще не давби ні кому.

Вернувшись, ротмістр аж на другий день пішов до Корсунського полковника, щоби, не кажучи йому нічого про свій плян, розказати йому лише дещо з того що бачив і до чого додумався. Погадав собі, що для його власного пляну було би добре, якби полковник упередив гетьмана про небезпеку місця на якім заєвів Дубеняк. Полковник привітав його насмішкою:

— Приходите похвалитися успіхом вашої експедиції? Вже знаю. Ви знайшли, що вам треба було знайти: Добрій мід у полковника Дубеняка.

— Хто вам сказав, що лише мід?

— Вже вчера був у мене Коваленко з рапортом.

— У кого що було на умі, те й знайшов. Не виключене, що Коваленкови на умі був тільки мід, мо-

же й дівка. Знайшов одно й друге. Про що не думав того й не знайшов. Я не так. Я не по мід поїхав.

— Отже ви таки знайшли трону татарського чамбула?

— Трохи не знайшов, бо її вже затер неодин дощ. Але я знайшов новий шлях. Шлях для потайних гінців між Кримом і Україною; шлях, яким з Криму годен пробратися до нас не лише малій чамбул, але й пробраласьби велика орда. Дніпро у тім місці дуже широкий, отже й не глибокий, та пливе поволі. Береги низькі. Як там далі у Великому Лузі, я ще не знаю, бо не був там. Як би дістав доброго і невного провідника, то перетрусив би й Великий Луг. Там сидить якесь дуже загадочне товариство.

— На це нічо не порадимо.

— Все-ж таки треба би зарапортувати гетьманові.

— Зарапортуйте.

— Готов не вірити. На мою думку добре було би, як вперед ви такий рапорт написали і вислали. Не виключене, що я поїду в службових справах до гетьмана. Тоді я решту доповів би йому.

— Коли-ж бо я сам не був там і власними очима місця не бачив.

— Спітайте Коваленка. Гадаю, що про місце, про Дніпро скаже вам те саме, що я сказав.

Спітаю. Спітаю й інших. Як справді с так, то напишу.

Ще тої самої днини шляхом на Чигирин пішов гінець з листом до коронного гетьмана Потоцького. З Чигирина, поїхав шляхами на Броди. По двох неділях в дорогу вибрався сам ротмістр. Станувши перед Потоцьким, промовив:

— Я приїхав, щоби устно доповнити це, що я-

сновельможному вже писав корсунський полковник.

Гетьман став порицяти в кущі паперів на столі, винорівав письмо полковника, прочитав його ще раз і каже:

— Мене це письмо дуже стурбувало. На його думку не виключене, що тамтуди, по під зимівку того Дубеняка йде шлях гінців між козацькими зрадниками і Кримом.

— Це моя думка. Я додумався до того, бо був там на обзоринах і балакав з ріжними людьми. Цю мою думку я сказав полковникові і просив його, щоби зарапортував ясновельможному.

— Ця твоя думка сходиться з тим, що ми тут знаємо; не так знаємо, як вгадуємо. Що з того, що маємо Кодак; що з того, що під Січию маємо такий сильний гарнізон! Це ще не дас Запорожа в наші руки, ми не годні козаків відрізати від Татар.

— Як ясновельможний позволять, то я скажу, і чо можна, і як можна.

— Ну? Цілу татарсько-запорожську межу обставити нашим військом? Відки його возьмеш? Відки возьмеш гроши на це?

— Я добре знаю ці сторони. Не треба ні одного жовніра більше, ні одного золотого. Під Січию вистане корсунський полк. Я там не потрібний.

— Гадаєш, тебе посадити під Великим Лугом? В хаті Дубеняка? Щоби збунтувалося і за іншими обстало ціле Запороже?

— Не так. Постройти окремий форт. Це зробило би мое військо.

— Запорожці не позволять.

— Не пограти їх дозволу.

— Зачинеш будувати без їх дозволу, то розже-

нуть твоїх людей. Добре, що ще не збунтувалися проти того, що під їх Січию стойть наше військо....

— Як би я будував форти, то зробив би це потай Запорожців. Матеріал приладив би раніше, будь то би на іншу ціль і форти поставив би через одну ніч. Бодай його оборонну частину. Будинки в середині можна би пізніше.

Гетьман став ходити по кімнаті. Думав, думав і каже:

— Вперід мушу побалакати з королівським комісарем над козаками. Як він скаже, що проти твого пляну готові збунтуватися не лиш Запорожці, але й реєстрові, то про все те нема що думати. І Запорожців дратувати тепер не добре. Не позволяє король, бо вони будуть йому потрібні. По мою відповідь прийди завтра. Я зараз пішлю по Шемберга, бо нині й він тут. Або ти зорудуй це. Іди до него і скажи йому, щоби за яку годину прийшов до мене, бо хочу балакати з ним.

Тшесня скоро знайшов заїзд, до котрого Шемберг зайхав. Шемберг був лютим ворогом козаків, отже ротмістр надіявся позискати його для свого пляну, через него й гетьмана. Шемберга цілком не треба було переконувати. Скоро тільки Тшесня розказав йому в чим діло, він зараз до його пляну запалився. Остиг, коли бесіда зійшла на спосіб його виконання. Пochіхавши в потилицю, замітив.

— Таке лекине сказати, як зробити. Запорожці не позволять, ми не маємо сили зробити таке проти їх волі. Збіжаться з усіх усюдів, ще й Татар покли-чуть і наших робітників розженуть. Вперід треба би дістати згоду січової старшини, але такої згоди не дадуть.

Коли Тшесня додатково розказав йому, ще мо-

жна би иначе наглим наскоком, через одну ніч, Шемберг' знов став думати про змогу виконання пляну. Подумавши сказав.

— Можна би так: Весь матеріял можна би обробити десь вище, пряміром десь коло Хортині, не каючи нікому, куди цей матеріял піде. Ви з вашою ротою затaborували би на місци, де має станути форт, будь то би в поході і лише ждете на приказ, куди дальше йти. Одної ночі матеріял звезено би Дніпром на місце. З матеріялом прийшла би половина гарнізону Кодака. Він і так завеликий. Вибрали би людей, що знають такі роботи. Через ніч вони здужали би викопати фосу, висипати вал і поставить частоколи. Решта, під охороною частокола і вашої роти зробилася б пізніще. Кодацькі липшились би у форте, ви могли би назад вернуті під Січ.

Коли ротмістр вчув такий кінець, він аж впрів. Форт хотів построїти для себе, щоби бути блище дівки, а тут йому кажуть, вертати назад, бо коло дівки посадять кого пинного. В тій небезпеці він скоро знайшов поратунок. По хвилині мовчанки промовив.

— Що старшина Запорожа заборонить таку роботу, я не сумнівауся.

— І я так гадаю — Шемберг' відповів.—Що робити, як схочути перешкодити сплою? Як не будете готові бодай з головним укріпленням, заки схаменуться і стягнуть більшу силу своїх козаків, то з цілого вашого пляну нічо не буде. Розженуть робітників і цілу вашу роботу.

— Як би так в наших руках були які заложники?

— Заложники? Гетьман брати заложників не позволить, бо це зворохобило би проти нас ціле За-

пороже. Всі Запорожці рунати проти нас. До них пристануть наїї козаки і готове нове повстання... Повстання козаків тепер, коли король панькається з ними, щоби їх познекати для своєї фантазії, до війни з Турком.

— Як би ви не висміяли мене, то я сказав би вам, що мені саме в цій хвили прийшло до голови. Маю новий плян, і гадаю, що добрий. Тільки що я мусів би з себе зробити жертву. Невелику, але все таки жертву... Відходочи на Запороже, я жінку послишив у Немирові. Вона все ще там у тім Немирові. Саме тепер я годав взяти її до себе. Як би показалося, що мій плян добрий, то я мусів би жінку ще на якийсь час лишити в Немирові і на тім дикім Запорожу далі жити без жінки.

— Бойтесь, що будова форту таки зворохобить Запорожців до бунту і ваша жінка була би в небезпеці.

— Не в тім сук. Мій плян опертій саме на тім, що на Запорожу ще нічого не знають про мою жінку. Вони гадають, що я ще парубок. Цю думку я падіюсь використати до будови форту і ще через час після того для обезпечення форту.

Шемберг великими здивованістями очима глянув на ротмістра. Аж по хвили сказав.

— Невторопаю. Як тепер цікавий, який той ван плян і нащо в цім ділі затаювати це, що ви вже маєте жінку.

— Я вже казав вам, що ви готові висміяти мене. Бо то справді смішне. Смішне, але не виключене, що поможет побороти всі труднощі, бо дало би нам заложників. Покищо заложників, які й не доміркувались би, що вони в наших руках і самі не позволилиби на якісь пакості Запорожців проти нас.

— Я щораз цікавіший..

— Розкажу коротко. Форт треба збудувати в налінці полковника Дубеняка, пів миля від його хати. Дубеняк має дочку. Дівка палиться до мене. Полковник хотів би спіймати мене для доночки. Як вже стане на тім, що будусмо цей форт, я моїм поведінням буду робити їм надію, що мене дістануть. Як у форті засяду я, то Дубеняк, полюючи на мене, і сам не буде робити мені пакостій і других буде здергувати від того. Він жеж палаючий полковник, його голос важкий.

Кажучи, що Дубеняк полює на него, Тиесня зінав, що брехне. Цею брехнею лише хотів показати, що таки найліпше булоби у форті посадити його. Шемберг замітив.

— А як вже покажеться, що Дубеняк не дістане вас на зяті, або провідає, що ви вже жонаті?

— Тоді вже буде запізно. Раз ми у форті, то вже ніхто нас відтам не віжено.

— Ваша гадка добра. У гетьмана буду її обстоювати... Лише гм... Ще не знати, які наслідки буде мати пригода, яка саме тепер сталася в Чигирині. Не виключене, що цілій ваш плям снізний, або нам взагалі вже буде непотрібний. Саме перед хвилюю був у мене гінець з Чигирині і привіз новину, про яку ясповельможний гетьман ще не знає. Я збирався йти до него, коли ви надійшли. Ми оба вже будемо мати новий козацький бунт і тоді запізно думати про такий форт, або козаки залишать гадку всякого бунту і тоді ваш форт буде непотрібний.

— Що таке сталося?

— Сталася пригода, в Полынці щоденна. Батько сотника реєстрових козаків Хмельницького, коли був підстаростою, отже слугою одного з давніщих

черкаських старостів, дістав був від него шмат земель староства. Ці землі, на яких виросла оселя Суботів, і які по батькови взяв сотник Хмельницький, тому на руїн заїхав підстароста Чаплінські і забрав їх назад для староства. Саме того Хмельницького підозрівають, що він організує бунт козаків проти Польщі і накладає з Татарами. Тепер, коли його з Суботова викинули і забрали весь масток, про який він думав, що вже прилип до него, він пустить фарбу. Як справді ладив бунт, то вже тепер піде: або, або! Або зараз викличе ребелію, або прибітій горем і бідою, присяде і залишиться всяку думку бунту.

— Як не Хмельницький, то знайдеться хто інший, що козаків зворохобить. Богато до думання дас це, що на Запороже стягається така сила воєнної голоти. Незле було би це гніздо бунтів мати цупко в наших руках.

— Та не зле було би. Іду до гетьмана, бо йому треба зарануртувати про це, що сталося в Чигирині. Також буду промовляти за вапним пляном. Яке буде рішення гетьмана, я не годен предвидіти, бо гетьман бодай трохи мусить рахуватися з волею короля, котрий через свої фантазії неначе би грів гадишу за пазухою річи посполитої: не позволяє козаків дратувати.

Шемберг' пішов до Потоцького, Тиесня до свого заїзду. На другий день Тиесня загадав вперід навідатися до Шемберга, щоби заки ще піде до Потоцького, вже знати, що про все те гетьман думає. Під дверми Шемберга сказали йому, щоби прийшов пізніше, бо там тепер якась рада військових старшин. Не знати, як гетьман порішив, Тиесня з болючим серцем переступив гетьманський поріг. Лице гетьмана було сердите. Побачивши ротмістра,

промовив до него не дуже ласкаво.

— Я своє вже сказав. Повторяти не люблю. Іди до Шемберга. Він тобі перекаже мою волю.

Гетьман відвернувся і відійшов. І Тпесня відійшов, думаючи:

— Погано! Або Шемберг брехав, кажучи мені, що буде обставати за моїм пляном, або гетьмана затрівожила пригода з Хмельницьким і заборонив строїти форту, щоби козаків не зворохобити проти Польщі.

Коли Тпесня увійшов до Шемберга, цей привітав його питанням:

— Ви може були у ясновельможного?

— Був, але ясновельможний не сказав мені нічого. Відіслав до вас.

— Він справді приказав мені переказати вам його волю. Гетьман не позволив будувати форту... цього року. Сказав, що о цій порі на Запорожжя забагато народу. В кожній закутині купа уходників. Вже самі підготовчі роботи, рубання і обробітка матеріялу зацікавили всіх. Нехай що доміркуються, то саму будову перебудуть. Найліпше буде, матеріял пристарати в зимі і форту построїти на провесні, коли ще не приплила філя уходників. Козацький гарнізон дістане приказ помагати вам. Ротмістра голова в тім, ясновельможний додав, підготовні роботи робити так, щоби Запорожці не вгадали в чим діло; та щоби саму будову розпочати нечайно, і само укріплення було готове ще заки Запорожці очунають, та зберуться розганяти робітників. Ось і все. Форт, очевидно, ясновельможний липить у ваших руках.

Тпесня, щасливий, що виторгував такий дозвіл, відіхав. Про форту нікому не згадував нічого до пізної осені. В осені побалакав з полковником Кор-

сунців. По цій балачці оба пішли до Січи до копово-го. Розмову зачав полковник.

— Від коронного гетьмана прийшла пересторога, що Кримці ладяться до якогось більшого походу крізь Запороже. Я гадаю, що до того не прийде, але на случай коли би побоювання гетьмана справдилися, не хочу стягнути на себе закидів, що цю пересторогу моого начальника знехтував. На добавок, в старих пословицях богато правди. Одна така посло-виця каже, що Бог стереже стереженого. Укріплен-ня і касарні, в яких сидить мій полк, дуже дрантиві. Як Татари справді рушаться, то найскоріше на весну. До тої пори треба біт ті мої укріплення полатати. Я прийшов просити вас, щоби ви позволили з лісів Запорожа взяти матеріял.

Коповий подумав хвилю і каже.

— Коли ж бо й ми в Січі маємо також турботи. Січові укріплення старі, частокіл вже трохи підог-нив. І нам треба би відновіти його свіжим матерія-лом.

— Хібаж на Запорожу мало дуба? — замітив полковник.. — Стане для вас і для нас, та ще не буде познаки, що ваші ліси проріджені.

— Не в тім діло, що на Запорожу с дуби для нас і для вас. Діло в тім, щоби вони були під вашим і напівм носом, десь недалеко відсі.

Потребу віднови січових укріплень Тиесня за-гадав використати для своєї цілі і промовив.

— Складається як найліпше для вас і для нас. Підготовчу роботу ми моглиби зробити на спілку. Потрібні вам і нам дуби не мусять бути зараз під на-шим боком, так щоби мож було кіньми постягати їх на місце. Можуть бути й дуже далеко, аби лиши самім Дніпрі. Водою, то й здалека лекше буде спро-

вадити, чим кіньми з близька. Я ці сторони знаю. Чи знайдете кращий і здоровіший матеріял, як дуби в лісі, що від невеличкого степу, па якім сидить полковник Дубеняк, тягнеся сюди до нас? Зачнім зараз в зимі рубати спільно. Ви для себе; ми, як позволите, для себе. На провесні, скоро тільки з Дніпра зійде лід, готовий матеріял стягнемо водою сюди. Щоби робітники, що будуть рубати і матеріял обробляти на місці, мали теплий захист і нічліг, можна би вже в осені построїти касарню. Місце пригоже я вже вибрал. Щоби між нами не прийшло до сварки, на весну ваш матеріял пішов би перший на воду, наш після вашого. Але ви мусіли би квалити.

— Розкажу про це на раді старшин. Як рада згодиться, то зробимо так, як ви кажете. Як ні, то вибачайте.

По тижневі нетерпеливої відкладанки, полковник реєстровиків і ротмістр дістали від кошового дозвіл рубати, але під умовою, що першій свій матеріял возьмуть і до Січи звезуть січовики.

Хоч вируб ліса мав розпочатися аж тоді, коли впадуть перші сніги, ротмістр забрався до роботи вже в осені. Сказав, що чайже ще перед зимою треба поставити якусь хату, в котрій ночували би тепло робітники, що будуть рубати ліс і обробляти матеріял. Рубати матеріял на хату Тишесня вислав своїх драгунів. Теслів до будови хати дістав з Кодака. Незабаром, якої пів милі від хутора Дубеняка станули дві хати. Більша на мешкання для робітників, і менша на комору для харчів і всякого іншого запасу. Хату і комору ротмістр поставив по середині того місця, яке вибрав під свій форт. В зимі зачали рубати матеріял. Січовики свій матеріял громадили на березі Дніпра, драгуни навколо хати.

І в осени, коли будувалися хати, і в зімі, коли рубали ліс, Тшесня приїздив що пару днів контролювати роботу і давати нові прикази. За кожним разом поступав до хати Дубеняків. Це й потрібне було, бо він рубав ліс в паланці, де Дубеняк був полковником. Хоч ротмістрови треба було до полковника зазирати в урядовій справі, і сліпий бувби доміркувався, що його туди тягне якась ще більша сила. Він хотів побалакати з полковниківною, надивитися на неї. Хоч полковникова не ховала дочки перед ним, бо знала, що дочка голови ним собі не заверне, то ротмістр таки мало коли мав щастя. Анна сама виминала його. Як Тшесня прийшов тоді коли Анни не було в світлиці, то поки він був дома вона до світлиці не показувалася. Тоді мамуня виправдувала доньку, кажучи, що Анна має пильну роботу в пекарні. Як вже приловив її в світлиці, то хоч як силкувався розмовляти з нею, розмова не хотіла гладко плисти. Анна що найбільше відповідала на його питання. Він ясно бачив, що ті відповіди, кидані від нехочу, лише з чемності. Він зрозумів, що дівчина воліла би, щоби він з нею не балакав, на неї не дивився; щоби до їх хати взагалі не зазирав.

Таке поведіння Анни його не відстрашувало. Не на любов, не на прихильність дівчини він полював, а на саму дівчину. Він і так знов, що ту дівчину, як взагалі дістане, то хіба таким способом, яким дівчат здобувають недалекі сусіди... Татари. Що буде мати нагоду, не сумнівався. Від комісаря козаків Шемберга знов, що Польща остріще возьмeseя до козаків; не лиш своїх, але й до Запорожців. Чув, що всі королівські пляни війни з Турком чорт возьме, отже з козаками вже не треба буде панькатися. Чув, що козаки знов організують якийсь бунт, отже прий-

де приказ поводитися з ними остріще. З всего того Тиесня виміркував, що й на Запорожу буде міг позволити собі неодно таке, що під Польщею вже позволяли собі сильніці вельможі. Він вже мав готовий плян, як Анну дістати в свої руки.

Прийшла весна, лід на Дніпрі рушив. Січовики скоро справилися зі своїм матеріалом, сплавляючи його долів Дніпром аж до Січи. По Січовиках взялися до роботи реестровики. Дніпром поплило пару силавів аж до місця, де стояли касарні корсунців. І драгуні Тиесні розпочали перетягти колоди до берега Дніпра. До твої роботи Тиесня прийшов з цілою своєю ротою. Саме тої дніппи, коли він розпочав свою роботу, надплило кільканайцять байдаків, що будьто би везли запас для реестровиків і для роти Тиесні. Вони задержалися, щоби, як казали, через ніч відпочати в хаті построєній ротмістром і полатати два старі байдаки, що вже стали поринати. Дубеняк не журався ними, бо таке вже не раз бувало. Не сумнівався, що переночують і досвіта попливуть далі.

На другий день, ледви на світ стало займатися, якийсь козак підбіг під вікно спальні Дубеняка, загримав пястуком об вікно і став кричати:

— Пане полковнику, вставайте! Розбій, зрада!

Полковник схопився, прискочив до вікна, відчинив його і питав:

— Ти вдурів? Чого кричиш, чого ревеш? Який розбій, яка зрада?

— Під вашим боком через ніч виріс польський город, неначе з під землі вискочив.

— Що верзеш? Ти пяний?

Козак ще не відповів коли надбіг другий козак, за ним ще два з вістю про город.

Полковник зрозумів, як це сталося. Тишеся прийшов з цілою своєю ротою, будь тоби сплавляти колоди Дніпром надішли його помічники, будьто би в дорозі до польського гарнізону під Січню. Коли вже смерклось і не було страху, що хтось їх роботу підгляне, всі кинулися до роботи. Навкруги готових будинків викопали фосу, з викиненої землі висипали вал, між валом і фосою повкопували загострені палі, і город був готовий. Весь запас з байдаків затачили в город до комори.

Полковник приказав сідлати коня і став скоро одягатися. Сів на коня і почавав у поле. По хвили побачив город, що справді неначе з землі вискочив. Фоса, за фосою частокіл, за частоколом вал. На валі ходять вартові, перед брамою стоять два. Від середини чути щокіт топорів, скрегіт піл, стукіт молотів. Викінчували це, чого не встигли були зробити через ніч. Пустився до брами, але вартові спинили його, кажучи, що всякому чужому вступ до форту зборонений. Коли ж він сказав, що хоче балакати з ротмістром, один варговий щез за брамою. По хвили вийшов ротмістр в товаристві своїх офіцирів. Хвильку стояв, позираючи усміхнений на полковника і показуючи рукою на форт, спитав:

— Ви приїхали похвалити нашу роботу? Правда, що я скоро і добре справився...

Полковникови не було до жартів. Замість відповіді на глумливі питання, спитав коротко і остро:

— Хто позволив?

Ротмістр ще солодше усміхнений, відповів:

— Позволив? Не позволив, а приказав ясновельможний гетьман коронний?

— Яким правом? Тут не королівська земля. Тут вільна земля вільного козацтва.

— Тут не може бути бесіди про якесь право. () цім ділі рішила потріба. Ми кримським Татарам затягли всі їх дотеперішні шляхи на Україну. Коронному гетьманови донесли, що Татари загадали промостити собі новий шлях крізь Великий Луг. Щоби й туди не пропустити їх, приказано построїти отцей форт. Ви повинні бути вдячні нам, бо з того й ви будете мати користь. Ми зробили це не лише для нас, але й для вас...

— Всеж таки на таке потрібний дозвіл січової старшини. Як би такий дозвіл був, то й я знав би про це.

— Вибачайте, що вже мушу відійти. Там кінчили робота, я мушу бути при тім.

Ротмістр поважно поклонився і щез за брамою.

Лютий, як сто чортів, полковник обернув коня і почвалав назад до хати. Хотів післати по Бурлай разом з ним поїхати до Січи. Посилати не потребував, бо Бурлай вже був у него. Той козак, що перший приніс полковникови вість про форт, зараз сів на дущегубку і поїлив у Великий Луг до Бурлая. Тою дущегубкою привіз його до полковника. Бурлай і Дубеняк не воловодили, але зараз пустися до Січи. Бурлай не хотів сідати на коня, отже оба попили байдаком. В Січи про форт вже знали. Саме, коли оба прийшли до кошового, у него була зібрана рада старшин. Рада порішила звернутися до реєстрового полковника з жаданням, щоби форт приказав зруйнувати, а ні, то зруйнують його Запорожці. Кошовий шішов до полковника передказати йому це. Полковник лиш здигнув раменами і каже:

— Що ви порішите таке, я не сумніваюся. Але ділює мене, що ви з цим до мене приходите. Чи то я дав приказ будувати? Приказ прийшов від коронно-

го гетьмана. Іришов не до мене, а до ротмістра. Я лиш маю іриказ, щоби, як ви підете зруйнувати форт, я вдарив на січовий город і зруйнував його. Укріплення Січи ще не полатані. Я моїми двома гарматами до решти зруйнував би їх. Новий город так само для вашого добра, як і для добра річки посполитої. Він жеж на те, щоби Татарам загородити і цей шлях. Хиба, що правдиві ті чутки, котрі кажуть, що козаки накладають з Татарами проти нас? Як гадаєте, що цей форт непотрібний, то вишліть послів до коронного гетьмана, або й до самого короля. Просіть, щоби позволили форту зруйнувати і Татарам отворити шлях на Україну.

Кошовий доміркувався, що з тим полковником про це діло нема що далі балакати. Вернув до Січи на раду старшин і переновів усю відповідь. На раді один були за тим, щоби зараз поскликувати запорожців та вдарити на форту, інші радили вислати послів до коронного гетьмана Польщі. Суперечку перебив Бурлай, кажучи:

— Полищіть це мені. Я їх з того форту викурю, і не буде доказів познаки, що це діло запорожців. Ви тільки забагніть терен між Томаківкою і Грушівкою, щоби його зробити непрохідним і зробити дуже тяжкою комунікацію між фортом і їх військом, що стойть під Січию.

— Як його забагніш? — сштовхав кошовий.

— Це дуже легко зробити. Цей терен і так багинистий. Його вода спливав потічками, з одного боку до Томаківки, з другого до Грушівки. Як позакидасм і позасипуєм потічки, то вода до решти залле весь терен.

— Коли ж бо й нам потрібна комунікація.

— Полищаться сухі проходи. Круті і кривуля-

сті, але мож буде пройти. Нам вони будуть відомі. Реєстровики і Яхні сторонські люди, отже не попадуть на ті проходи.

— Шкода, що цого ми вже не зробили, — замітив військовий писар. — Драгуни були би не могли забрати до форту свого товару, який мають на мясо. Тепер вже запізно, бо нині досвіта пігнали.

Бурлай і Дубеняк вернули, як приїхали, Дніпром. Лише тепер, пливучи проти води, мусіли сильніше гребти. Коли прийшли до хати, почули, що на-вокруги форту вже пасуть коні, бики, корови, вівці. Бурлай ще побалакав з шурином, і відходячи, щоби вернути до свого гнізда у Великому Лузі, сказав:

— Дам собі з ними раду! —

Пару днів був спокій. Тшесня викінчував форт, його драгуни далеко поза форт не виходили. Коли у форті роботи вже були покінчені, ротмістр став своїх людей розсипати на всі сторони. Одних на провіди, інших на рибу, інших до лісів на полювання. Його kortіло перетрусили Великий Луг, щоби виміркувати, які то люди засіли там і чи богато їх. Одної дніни рано вислав у розтоки Великого Лугу три лодки, кожна по чотири драгуни, будьто би на рибу. Вже смеркалося, коли вернула одна лодка. Драгуни сказали, що їх лодка плила послідна. Ті дві, що плили інпереду, щезли були в якісь бічній розтоці. Послідна лодка й собі взяла в той бік, але тих двох перших лодок вже не побачила. Тут знова було кілька бічних проток і розток, та не знати було, в котру з них вплили обі перші лодки. Коротко кажучи, лодки розійшлися. На другий день в полуздні вернула друга лодка. Трета цілком не вернула.

Тшесня гадав, що лодка блудить у водному лябринті, та не годна знайти дороги в головне русло

Дніпра. Він вислав знов три лодки, щоби шукати тамтої. Вернула тільки одна лодка, але не з чотирма драгунами, а тільки з двома. З одним живим і з одним трупом. Лежав на дні лодки зі стрілою в груди. Живий став розказувати.

— Всі три лодки вилили в куні, одна за одною. Я був у послідній. В одній вузонькій протоці посеред неї звалилося дерево. Впало на середуницу лодку і розторошило її. Що сталося з першою лодкою, котра лишилась перед зваленням деревом, не скажу. На мою лодку поспалися з прибережних кущів стріли. Два мої товариші зараз впали у воду. Я завернув і став утікати. Помагав мені один товариш. По хвили він захитався і впав горілиць на дно лодки. В його груди я побачив стрілу. Лодку досягло ще пару стріл, але жадна не поцілила мене. Я щасливо втік.

Ротмістр сів на коня і почвалав до паланочного полковника. Саме в хвили, коли перед хатою задержав коня, на порозі станула Анна. Глянув на неї так хіжко і так пожадливо, що вона аж сполотніла. За нею вийшов полковник. Побачивши доньку таку бліду, взяв її за руку, ввів у хату і вийшов ще раз, бо доміркувався, що ротмістр приїхав до него з якимсь важним ділом. До хати не гадав приняти його. Ротмістр не дожидав питання, але сам зачав:

— Чи ви знасте, іване полковнику, що у Великому Лузі діється?

— Чув, що там люде рибу ловлять. Ще дещо чув, але чи все те правда, не скажу.

— Оподі там прошала одна лодка з моїми чотирма драгунами.

— Я чув про це. Але воин мабуть... здезертирували.

— Не здезертирували. З трьох других лодок,

висланих шукати тамтої, вернула одна з одним драгуном. Всі прочі погибли в засідці від стріл.

— Я чув, що у Великому Лузі засіли якісь ушкалі.

— Там сидить ваш добрий знакомий, якийсь Рябуха.

— Сидів. Чи ще сидить, не скажу. Саме той Рябуха сказав мені про тих ушкалів. Сказав, що поки не Великий Луг і перенесеться або до нас на цей бік, або осяде аж в самарській паланці.

— Може би ви своїми людьми перетрусили Великий Луг? Я давби вам до до помочі моїх драгунів.

— Я? Як би то була моя паланка, то я перетрусивби. Але Великий Луг поза межами моїх обов'язків і моєї влади.

— Колиک бо від тих ушкалів і вам грозить небезпека. Вониж ваші сусіди...

— Вони нас не займають. Як не хочуть, щоби хтось чужий нишпорив у них, то я їм не дивуюся. Мало риби в самім Дніпрі? Пощо ваших людей посилаєте у Великий Луг... на загибіль! Впрочім, просять січову старшину. Як кошовий скаже, що й Великий Луг моя паланка і як прикаже мені перетрусти, то я цей приказ виконаю.

Ротмістр бачив, що нічо не виторгує, бо Запорожець затявся, отже обернув конем і відіхав. З форту вислав двох гінців, щоби про всі пригоди послідних днів розказали полковникови корсунців і кошовому Січи. Рахував, що гінці вернуть, може й з якою помочию, вже на трету днину. Але минула третя й четверта дніна, а гінців ні іншої відповіди нема. Вислав гінців водою. Вони вернули і переказали, що сухонущию не прийшли там ніякі гінці, та що одного драгуна знайшли застріленого на березі

Томашівки, вже недалеко Січи. Полковник реєстраторів відповів, що ніякої помочі не може дати, бо у него самого за мало війська і в боротьбі з невидимим ворогом збільшенні сили гарнізону у форті не помогли би. Кошовий сказав, щоби ротмістр зі своїм військом вернув на старе місце, то знов буде безпечний.

Небезпека, в якій Тшесня знайшовся з цілою своєю ротою, нагнала йому немало жаху. Але одночасно він затирає руки з вдоволення, бо саме ця небезпека могла дати йому в руки дівчину. Маючи в своїх кінцях дівчину, він обезпечить би також себе. Сів і написав до коронного гетьмана довгий рапорт про скрутку і небезпеку, в якій знайшовся. Також написав, що спасти ціле його військо можуть лише заложники, запорожцями загально люблені і поважані. На його думку найліпшими заложниками були би діти полковниками паланки. Щоби спасти свої діти, паланочний полковник сам подбав, щоби форту з його гарнізоном ніхто не займав. На закінчення просив простити йому, як би він, притиснений конечністю, тих заложників взяв ще перед відповідю ясновельможного пана гетьмана. Гінців з письмом ротмістр вислав Дніпром до корсунського полковника з проśбою передати його гетьманови окремим гінцем.

По двох днях гінці Тшесні вернули назад з но- виною, яка його троха з ніг не звалила. Між іншими розказали, що реєстратор осаула Коваленко вже покинув службу, та що після завтра його віччання з донькою Дубеняка Аниною. В першій хвили Тшесня думав заалірмувати своїх драгунів, взяти половину сотні, заїхати до Дубеняка і пірвати дівчину. Коли став передумовувати, як це зробити, де й як дівчину прямістити, троха остиг і рі-

шився вперід провірти, чи принесена вість правдива. Покликав пару драгунів і вислав їх на провіди. Приказав розпитати, чи Дубеняк справді відає донъку і коли вінчання. Драгуни вернули і розказали, що Анну бере Коваленко, що вінчання буде вже після завтра пополудні, в оселі о міллю віддаленій від хутора Дубеняка.

Була це оселя, в згмі невеличка. На весну побільшалася великим числом уходників, що рибачили в Дніпрі і Великому Лузі. Там була також церковця. На весну одночасно з напливом уходників приїздив піп з Самари, під зиму відїздив назад до Самари.

Звідуни також провідали, що до церкви пойдуть тільки Дубеняки, Коваленко і Рябуха з десятъма козаками. Весілля не буде ніякого, бо хутір на відлюдію, отже нема кого прослити.

Тшесня вже зінав, що йому робити. Зараз на другий день рано приказав опорожнити одну комору в хаті, в якій був військовий запас і вставити вікно з залізною решіткою. Зі своєї світлиці переніс туди всю обстанову й ковдри та килими, якими вистелив долівку і стінні комори. Пополудні виїхав, лише з двома драгунами, на обзорній шляху, яким весільне товариство поїде до церкви. Від домівки Дубеняків шлях ішов ще пів милі степом і входив у ліс. Їдучи тим лісом чверть милі, попадалося на невеличку полянку, на якій могли поміститися здві сотні кінноти. Далі знов ліс, на краю ліса оселя і церковця. Тшесня докладно оглянув полянку, дорогу до неї і вдоволений вернув до свого форту.

Минула ще одна доба в истерпеливім віжиданні звідуни ротмістра дали йому знати, що Дубеняки вже виїхали. У форте поліпшив лиць кілька драгунів і з цілою сотнею рушив до ліса. Він загадав повним

чвалом зіхатися з весільним товаристом, на середині полянки в лісі, отже з військом задержався в половині дороги між степом і полянкою. На дорогу поза полянкою вислав двох драгунів, приказуючи їм:

— Як побачите, що вже вертають, чвалом назад до мене!

Ждали так зо дві години. Тищесня вже истерпеливився. Аж тупіт двох чвалаючих коній, що наблизився від полянки, був доказом, що весільне товариство вже вертає і вже віхало в ліс. Попереду їхало п'ять козаків. За ними, також верхом, Дубенякова, Анна, Дубеняк і Коваленко. За ними знов п'ять козаків. Бурлая і репти весільного товариства не було тут, бо вони воліли вертати водою. Саме в хвили, коли ціле товариство наближалося до середини полянки, з противної сторони надлетіла сотня драгунів. Попереду гнав Тищесня з рукою витягненою вгору. Тим давав товариству знак, щоби задержалося. Здивовані справді зупинили коні. Так само драгуни, змішавши з товариством. Дубеняк ще не вспів отворити рота, щоби спітати, що це за напасть, коли Тищесня крикнув:

— Погано! Нині всі будете очувати хиба у мене, в моїм форті, бо вашої хати вже нема. Сплондрували і спалили Татари.

— Які Татари?! Коли? Як? — скрикнули раз всі Дубеняки?

— Чорт їх знає, які! Ми саме перед хвилею розбили їх. Ваша хата догаряє...

Коні драгунів стали кидатися, неначе би звітрили вовків. За їх приміром пішли весільні коні. Як би не те, що коня полковикової якийсь драгун вхопив за уздечку, був скинувши її. В тім замішанні Анна опинилася між двома драгунами, так само полков-

никова. Кожного їх коня держав один драгун з одного боку, другий з другого. Ті коні, виграваючи, відсувалися щораз далі від ренити товариста. Простір між товариством і жінками виповняли драгуни. Полковник і Коваленко не завважали це, бо забалакалися з ротмістром, та ніякого підступу не підозрівали. Полковник повторив свої питання:

— Які би то могли бути Татари? З Кримцями Запорожці живуть тепер в як найліпшій злагоді. Ви, пане ротмістр, хиба жартуєте.

Коли ротмістр побачив, що обі жінки вже цілком між його драгунами і вихані досить далеко в сторону виходу з полянки до ліса, сказав:

— Чи жартую, побачите, як приїдете на місце, де ранше стояла ваша хата.

Ротмістр підвів руку, його сурмач затрубів і рота рушила назад. Перша половина роти, маючи жінки в середині, пустилася вихром. До тих передових причалав ротмістр і висунувся на чоло. Друга половина роти гнала поволіще, у вузькій лісовій діріжці також спинила козаків. Перша половина перелетіла попри хату Дубеняка, не зупиняючися і за хвилину влетіла у відчинену браму форту. Разом з драгунами у форті знайшлися, очевидно, також обі жінки, ледви живі. Коли попри хату перелітала друга половина роти і козаки, полковник і Коваленко разом зі своїми козаками, бачучи, що хата стоїть, зупинили коні, хвилю глядів один на другого оставши лій. Гадаючи, що жінки вже в хаті, вони справили туди свої коні. Драгуни пігнали далі. Влетіли на по-подвір'я форту, за ними брама зачнилася.

Марта й Анна своєї хати не бачили, хоч прочвалали попри неї. Одна й друга добре вміли на коні сидіти, але таким божевільним чвалом вони ніколи не

гнали. Не диво, що напав їх жах. Руки мали вільні, бо уздечки їх коней були в руках драгунів. Держачися обома руками передів кульбак, поприлягали до шиї коня і не бачучи нічого по дорозі, отямилися аж на подвір'ю форту. Тишеся був коло них. Поміг їм зсунутися з коней і завів до світлиці приладженої для Анни. Перша промовила Марта, питуючи:

— Де мій муж? Де Коваленко?

Ротмістр неначе ждав на це питання, бо зараз відповів:

— Гадаю, що на хвилю задержався коло своєї хати і зараз сюди надіде. Я не хочу з ним балакати. Що маю йому сказати, перекажу вам. Отже слухайте пані матко... Ви знаєте, що майже нема днини, щоби не згинув бодай один з моїх драгунів. Котрий вийде з форту, не вертас. Це, безсумнівно, робота Запорожців. Як необезпечуся, то згине ціле мое військо. Щоби цему зробити кінець, коронний гетьман приказав мені взяти заложників. Гадаю, що в паланці полковника Дубеняка найліпшим заложником буде рідна дитина пана полковника. Ваша донька Анна липниться у мене аж до дальншого приказу пана гетьмана. Перекажіть свому мужеви, полковнико-ви Дубенякови, що як згине ще один мій драгун, прикажу Анну розстріляти. Таксамо розстріляю її, якби хто пробував силово видобути її відси. Татарський насокок на вашу хату, то моя вигадка, щоби Анну дістати в мої руки. Хата, як стояла, так стойть.

Народ Запорожців був народом наскрізь лицарським, що з днини виховувався у безпереривній війні, у воєнних звичаях. Ті невмолимі воєнні звичаї і воєнні права були звісні кожній запорожській дитині і кожній запорожській жінці. Марта і Анна знали, що тут ні грозьба, ні просьба, ні жіночі слези нічого

не поможуть. Весь час, коли Тілесня говорив, сиділи німі. Німі сиділи, коли він скінчив. Здрігнулися, аж коли заграла козача сурма. Ротмістр скочився і промовив.

— Якісь козаки перед брамою форту. З ними мабуть пан полковник. Ходіть, пані матко. Випущу вас до него. Ви вже знаєте, що йому переказати.

Коли полковник побачив, що його хата стойть ціла, та що нема ніякого сліду татарського нападу, зараз вгадав, що брехня про спалення хати Татарами була якимсь воєнним підстуном ротмістра. Не знайшовши в хаті жінки ні доњьки, доміркувався, що ротмістр пірвав їх. Ще більше затрівожений був Коваленко, бо він нераз бачив, як то ротмістр пожиряв Анну своїми пожадливими очима. Не тратячи часу, оба зі своїми десятъма козаками пустпилися далі, в сторону форту. Коли підіхали під форт, його брама була зачинена. Козацький сурмач затрубів, що хоче балакати з комandanтом форту. Брама тільки відхилилася. З фору висунулась полковникова, за нею брама назад зачинилася. Коли Марта перевірила слова ротмістра, полковник ненадумуючися, сказав:

— Тут нам вже нічого стояти, бо ротмістр не буде балакати з нами. Мусимо з Іваном порадитися, як Анну висвободити з ляцьких рук.

Коваленко заскрготав зубами і зверненій до полковникової, замітив.

— Ви пані матко, повинні були ліппитися з Анною.

— І я зразу так гадала, але тоді ви не зараз довідалисъби, що сталося. І не помогло би, бо ротмістр був би мене виніс за браму. Просити Ляха, я не хотіла.

Вернули до хати, де вже був Бурлай з реітою товариства, яке надплило байдаками. Вислухавши, Бурлай сказав.

— Липніть це мені. Як Тишесня взяв Анну не лин на закладника, то бодай перших пару днів липніть її в супокою. Бодай іще тої днини, коли довіддась, що про все те думас його пан, польський гетьман коронний. До твоїх хвилі, значить, які дві неділі, Анна безнечна. Але вона так довго там взагалі не буде сидіти, бо найдалі до тижня увільнимо її.

— Яким способом? — спитав Коваленко. — Як скличемо Запорожців, то форт возьмемо за два-три дні. Але ми цого не сміємо зробити, бо Тишесня готов Лину справді розстріляти.

— Не ми возьмемо форт. Возьмуть його Татари.

— Тишесня вгадає, що то наші союзники; що напали на форт натроюджені нами.

— Я вже знаю, як це зробити. Зробимо так, що ті Татари будуть також нашими ворогами. Будемо просити Тишесню, щоби спасав нас. Але... мусите жертвувати вашу хату... Вона піде з дімом.

— Чорт бери хату, коби липнє спасти дитину! — полковникова сказала.

— Як же ти це гадаєш зробити? — полковник сингав. — Відки так скоро возьмеми таку силу Татар, яка могла би опанувати форт? Найблища, перекопська орда. Так скоро не буде тут.

— До моого пляну велика орда непотрібна. Вистане двіста шабель. Не так шабель, як ножів, топорів і арканів. Липні мені треба би знати, де Анна уміщена. Ти, Марто, добре бачила, в якій хаті і з котрого боку вязниця Анни?

— Як увійдеться брамою, то треба минути пер-

шу хату, в котрій сидять майже всі драгуни. За тою хатою є маленька хатчина — з меникням ротмістра, за хатчиною хата з коморами. Комора, вже не комора, а панська світлиця Анни є на кінці, на ру кроків від валу.

— Гадаєш, що Анна там лежить?

— Світлиця виглядає так, іначе би нарошено приладжена для якоїсь пані.

— Дуже добре складається. Брама з одного боку форту, хата Анни по противнім боці, з самого краю. Тепер поволі і непомітно виносіть з вашої хати все, що дається винести, бо хата згорить. Я вертаю у Великий Луг відки вишлю гінців по невеличку орду ногайців, що саме тепер спідить зараз за Великим Лугом. За три дні буду назад. Щоби Тиесня гадав, що ми не думаємо силою братися до него, скоч до Січи. Нехай коповий вишле до коронного гетьмана протест і жадання, щоби Тиесня випустив твою дитину.

Анна сиділа в своїй світлиці замкнена на ключ, або під вартою драгуна, що стояв під дверми і бувби їй не позував вийти. Вирочім поза самотою, було їй добре там, бо ротмістр догоджував, як міг. Було би їй ще ліпше, як би Тиесня не зазирав до неї, та не поводився так дуже притязно. Але він приходив по пару разів на дніну, бодай щоби її спітати, чи добре їй тут, та чи чого не хибус. Він намагався розмовляти з нею, але розмова не йшла, бо відповідала короткими словами, або іначе нечула того, що він каже. Тиесня сам не знов, як зачати, щоби зробити бодай перший крок до своєї мети. Хотів якось по доброму, бо ще не знов, що на все те скаже його гетьман. Потерпав, що може прикаже заложницю випустити, отже бувби клопіт, як би виявилося, що

він пробував сплою.

Третєої днини рано прийшли робітники і стали робити лад в сусідній комірчині, неначе би приладжували її на мешкання для когось. Коли Анна спітала, на що це роблять, відповіли, що не знаютъ. Тиесеня, котрий нині до Анни цілком не зазирає, прийшов аж підніч і доразу зачав:

— Щоби ти не боялася так сама спати тут, я подбав, щоби ти мала бодай прихильного тобі сусіда. Нині я вже тут буду очувати, в твоїм сусідстві. Буде відрядніще тобі... і мені.

Анна з жахом глянула на него і крикнула:

— Це неможе бути! Двері від моєї до вашої комори не мають замку. В такім сусідстві не буду спати, волю на дворі!

— Чи я до тебе буду пхатися? Хиба, що сама схочеш.

В тій хвили гукнув стріл вартового на валі. Ротмістр схопився і став наслухувати. Гукнув другий стріл. Ротмістр замітив:

— Це алярмовий стріл, не случайній. Мупу спитати, що там таке.

Ротмістр вийшов, за собою скрутівши ключ. Драґуни висипалися з касарпі. Одна половина бігла на вал, друга сідала на коні. Ротмістр собі вийшов на вал, коло брами і глянув у сторону хутора Дубеняків. Хутір горів. Також відразно чути було густу мушкетну пальбу. Для ротмістра не було сумніву, що то на Дубеняків хтось напав: або ускали з Великого Лугу, або Татари. Не вірив, щоби вони важилися вдарити на форт, ще й заалармованій нападом на Дубеняка, але все ж таки хотів бути готовий на всякий случай. Вже приказав обсадити густо цілий вал, коли перед брамою затупотіли коні і заграла ко-

зача сурма. Вийшов один драгун і вернув з вістю, що toti два козаки Дубеняка, яким поталанило втечі. Татари неожидано наскочили на хутір, сплюндрували його і підпалили. Дубеняка з жінкою і сином та Коваленка Татари схопили і повязали. Як ротмістр зараз не прийде з помочию, то Татари безслідно щезнуть в лісах з добиччию і з яспром.

Була темна піч, отже ніхто не бачив радості на лиці ротмістра. Він думав:

— Такий дурний я не с, щоби йти відбивати батька Анни і мужа. Добре, що я їх спекався. Тепер Анна вже мусить лишитися у мене, зроблю з нею що схочу... Гм... Воно таки не добре. А ну ж Запорожці викуплять обох і вони таки вернуть? Лішче буде спасати їх, але так, щоби при нашім наскоку на Татар бодай вони оба погибли. Мої пістолі добре і я добре стріляю.

Тшесня приказав третині свого війська пильнувати форту, дві третини відвів за браму. Обох козаків уже не було. Драгуни рушили чвалом в сторону хутора Дубеняка.

Анна чула, що у форту велика метушня. Гадала, що то наскок Запорожців, щоби її увільнити. Якби справді так було, то їй грозила велика небезпека. Хоч тепер вже не сумнівалася, що Тшесня вхопив її для себе, то все ж таки в розяренню мігби свою погрозу виконати і її, як заложницю, розстрілити. Їй треба було, бодай на ту горячу хвилю, десь скритися... Може й з форту втечі. Стала озиратися. Двері на двір замкнені на ключ, у вікні решітка. Пішла до спальні ротмістра. Двері також на ключ, але... вікно без решітки. Глянула крізь вікно, чи під ним не стоїть вартовий. Не було нікого. На кілках висіли одяги ротмістра. Взяла довгу військову намітку і

капелюх, та викинула крізь вікно. Сама лізла з великим трудом, бо вікно було мале, але проїхалася. Накинула на себе намітку, заклада капелюх і пустилася до валу, що був не далі, як десять кроків від неї. Під валом лежало на купі всяке знаряддя. Взяла лопату і стала озиратися, наслухувати. Ніч була така темна, що хоч би хто стояв коло неї, то не побачивби. Чула метущю і слова команди по тім боці, де брама. Коло неї, на валі перед нею, мертвєцька тишина. Обережно вийшла на невисокий вал і по тім боці зсунулася з него, ошпившися перед частоколом. Ще хвилю наслухувала і перед одним стовном почала копати яму. Вищорпала трохи землі і з усієї сили пхнула стовн, щоби вимірювати, чи він глибоко сидить. На превелике диво, стовн неначе трохи подався. Вона налягла ще сильніше цілім тілом. Стовн справді подався. Знов вхопила лопату, але, неначе поражена громом, вищустила її з рук. У фосі за частоколом почула тихий шепот. Не сумнивалася, що то вартові з форту. Шепіт повторився:

— Неначе від середини хтось помагає нам, бо хоч я до стовна не зайшов і не підважував його, він похилився.

У Анни серце затовклося так, що трохи грудей не розседило. Їй причулося, що то голос вуйка Бурлаєя. Вона подумала:

— Він, чи не він, а беззечно хтось, що важить на форте. Чейже з людей ротмістра ніхто під форту не підкошується.

Нагадавши так, Анна напружила всі свої сили, та з розмахом вдарила і налягла на стовн. Стовн похилився і впав у рів. Під ногами Анни земля усунулася. З землею вона зсунулася... в обійми свого мужу, котрий разом з Бурлаєм підкопував стовн. Бур-

лай шешнув Коваленкови до уха:

— Нашу роботу зробили скорші і лекше, як гадали. Решту поганішим Татарам.

Взяв Анну за руку і потягнув її на другий бік фоси. Фоса не була глибока, заввишки хлоща. Бурлай присів. Анна станула на його раменах. Він підвісився і Анна вийшла на беріг фоси. За нею виліз Коваленко і підтягнув Бурлайа.

Здовж фоси лежали за цокотом Татари, ждучи на вислід роботи Бурлая і Коваленка. Бурлай підійшов до одного і каже:

— Мурзо, зачинай роботу! Фірточка в частоколі вже с.

Мурза недовірчivo похитав головою і спітав:

— Но сестрінцю не йдеш?

— Вона вже тут. Скористала з метушні і з того, що всі драгунні стовпилися коло брами, та втікла. Случайно підійшла під той стовп, котрий ми підкопували. Ми своє вже маємо і тобі відчинили вступ до форту. Решту бери ти. Тільки форту не спали.

— Де та фіртка?

— Просто того місця де я зсунувся був у фосу.

Бурлай відійшов, Татари стали зсуватися у фосу і один по однім крізь діру в частоколі прошихався у форту. У кожного в правій руці був аркан, в лівій ніж, або тошір. Драгуни дожидали повороту ротмістра безжурно, бо тім ані в гадці було, що ворог може бути під фортом, або й вже у форти. І тоді, коли шию неодного вже давив аркан, вони не вгадали, що таке сталося. Аж коли всі лежали повязані, подумали собі, що Татари без перешкоди влізли у форту тоді, коли всі жовніри збіглися в одно місце дивитися на пожежу і задній частині форту ніхто не пильнував.

Коли Тшесня з військом підіхав під горючий

хутір і з татарського чамбула не побачив сліду, погадав собі, що добичник мабуть вже в лісах, куди кінноті, ще й в ночі, небезпечно запускатися. Він завернув. Коли підіхав під фортецю, брама вже була відчинена. Сарака не зінав, що у фортеці жде на него і на його військо сотка арканів.

При березі на Чигирі стояли байдаки і човна, що належали до форту. Татари, не ждучи, аж стане займатися на світ, перевели на байдаки повязаних драгунів разом з їх ротмістром, та перенесли все, що лишили з форту внести. Така була їх злагода з Бурлаєм. Полищили тільки коні і всю збрюю, бо Бурлай відкупився від них. Коли настав день, надпліли лодки, якими Татари припліли були сюди і які через ніч стояли скриті у Великому Лузі. Аж тепер Тшесня помітив, що в ясирі Анни нема. Лиш він і його жовніри. Троха не тріс з досади, бо доміркувався, як до всого того прийшло.

— Аж тепер бачу, який я дурень! Я гадав, що змудрував Бог зна яку штуку, брешучи Дубенякам про їх спалену хату, та про татарський наскок. Тим я лиши піддав їм гадку, як відобрести мою добичу, запрошастити фортецю з цілим моїм військом і як мене візнати в татарські лица. Вони повторили мій план, тільки що свою хату справді спалили Татар.

Дубеняк не потребував відбудовуватися, бо хати форту були цілі і порожні. Ще тоїж дніппи став сюди перевозити свою працю. В само полуднє зявився гінець з Чигирина, Бурлаєви переказати, щоби зачинав. Хмельницький зажадав за всяку ціну усунути з Запорожжя чужі гарнізони, і, як можна, корсунських реєстровиків збунтувати проти старшини, та приєднати до повстання. Бурлай вислухав і сказав

гінцеви:

— Іди до форту. Як там побачиш і почуєш, що сталося, то сам вгадаеш, що Хмельницькому передавати. Нехай надходячої бурі не синяє, бо тут вже вдарив перший грім!

